

«МҰСЫЛМАНДЫҚ ШАРТЫ»

Шәкәрімнің исламиятқа қатынасы оның өлеңдері мен философиялық лирикаларында, әсіресе, оның «Үш анық» деп аталатын философиялық аңсарында (трактатында) өзіндік көрінісін тапқан. Яғни Шәкәрімнің діні де Мұхтар Әуезовтің Абай жайындағы тезистерінде айтқанындай, сыншыл ақылдың шартты діні болып шығады.

Шәкәрім – материалистік дүниетаным мен идеалистік дүниетанымның өткен, кеткен тарихынан мол хабардар, әрі осы екі танымның мән – мағынасына өзіндік сыншылдық көзқараспен қарай білген үлкен аумақтағы қайталанбас ойшыл тұлғадағы ақын.

Жұртшылық Шәкәрімді Абайдың ақындық мектебінің бас ақыны деп жайдан – жай айтып жүрмеген тәрізді. Өйткені Абай салған озық ақындық дәстүрді бар салада жалғастырып, оның кейбір өзекті буындарын жаңарта дамытып жалғастыруымен де ерекшеленеді. Мысал ретінде айтар болсақ, Абайдың өлең уәзінің, композиторлық өнерін, адамгершілік мұраттарын, шежіре-тарих жайлы ой толғаныстарын, тіпті Абай ғақылиясы деп саналатын 38 қара сөзіндегі мораль философиясы мен жәуанмәртлік төркіндерін немесе т.б. күрделі ой төркіндерін өз шығармаларында жан – жақты терең бойлай дамытуы жағынан шәкірт ақындар арасында онымен қатарласа алуы да қиын.

Абайдың аса күрделі мәселелерге құрылған 38 қара сөзіндегі ахлақ мәселесі мен иман, имандылық жайындағы ой – толғаныстарын Шәкәрім поэзиясы мен «Үш анық», «Мұсылмандық шарты» деп аталатын қазіргі жас ұрпаққа беймәлім шығармаларында өзіндік таныммен жалғастырыла дамытылған дәстүрлік құбылысқа да кезігеміз.

Мәселе бұлардың өте күрделі де нәзік түрде бай ланысқан ара жігін дәл танып ажырата білуде жатыр. Өйткені кейбір ғылыми зерттеулердің өзінде Шәкәрімнің «Мұсылмандық шартын» (Орынбор, 1911) ав- тордың дүниетанымының өзекті белгісі ретінде қарап бағалайтыны бар. Бұл, әрине жаңылыс қадам, болмас жаркылға алданып теріс кету ғана.

Мұндай жаңылыс қадамға ұрынбау үшін, «Мұсылманд- ддық шарт- тың» жазылу себебін, оның жазылуына түрткі болған сол замандағы саяси-элеуметтік жағдайлардың түп төркіндері мен кейбір орын алған астарлы мәні бар рухани құбылыстардың, болмысына жіті назар аудармақ керек. Меніңше, осы мәселенің екі түрлі қырына айрықша көңіл аудару қажет сияқты:

Біріншіден, Россия патшалығы отарланған қазақ халқын қанды шеңгелінен шығармау мақсатымен үш түрлі қанды қақпанға құрылған түбірлі саясат ұстанған. Олары: қазақ жеріне келімсектерді қоныстандыру тәсілімен қазақ жерін тартып алып түпкілікті меңгеру; өздерінің рухани сағын сынды-

ру үшін, христиан дініне шоқындыру арқылы орыстандыру; ең қауіпті нәрсе – қазақтардың ұлттық санасын оятпау, азаматтық сезімін өшіріп, рухани құлдыққа таңудың тапсырмас құралы территориялық принципке негізделген болыстық сатылы сайлау жүйесін орнықтыру арқылы рушылдықтың отына май құйып, өздерімен-өздерін жауластырып қоюдан басқа ешнәрсе де емес – тұғын.

Бұл қаскөй құбылыстыстың зардабын XIX ғасырдағы қазақ ағартушылары сезініп, өздерінің іштей қарсылығын шығармаларында біршама байқатты да. Ал 1905 жылғы орыстың буржуазиялық – демократиялық революциясының тікелей әсерімен ұлттық сана сезімі жағынан жаппай оянған қазақ оқығандары, тіпті тікелей қарсылық та көрсетіп жатты. Осы құбылыстың бір көрінісі – Россия империясы қазақ елін идеологиялық жағынан меңгеру тұрғысынан келіп, астыртын жүргізіп келген миссионерлік саясатына қарсы туындаған қарсылықтың кейбір белгі берген түрлерін жатқызуға болады. Осы тұрғыдан келіп қарағанда, қазақ ағартушылары мен Ы. Алтынсариннің «Шариат – уль ислам» кітабы мен одан кейін дүниеге келген Шәкәрімнің «Мұсылмандық шарты» бір аңғардан соққан желдің бағдарындай жежені ұстанғаны сезіледі. Немесе XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы кітаби ақындар шығармашылығындағы кейбір саяси – әлеуметтік рухтағы ағымдардың туындау себебі де жүйелі түрде жүргізіле бастаған миссионерлік саясаттың етек алуынан пайда болған құбылыс болатын – ды. Бұлар да уды умен қайтаруға болады деген танымал күрес тәсілін ұстанған тәрізді.

1905 жылдан кейін басталған Алаш қозғалысы, оның кейіннен келіп қабылдаған бағдарламасында дінді ұстану бар. Бірақ бір қызығы, оны көрнекті қалам қайраткерлерінің бәрі де өз шығармаларында керісінше дінді өткір сынға алудағы мақсатын миссионерлік саясатқа қарсы ортақ күреспен бірлікте ала отырып қарастырмайынша, ұғынудың өзі қиын құбылыс.

Міне, осы айтылған себептерге байланысты Шәкәрім «Мұсылмандық шартының» жазулы себебін жоғарыда айтылған саяси – әлеуметтік жағдайлар сырымен бірлікте алып қарастырсақ қана автордың мақсатын түсіне алмақпыз. Бұл кітаптың жазылуы себебін автор, бір жағынан; «...Оқығандарыңыз кітаптан, оқымағандарыңыз молдалардан естіп білген шығарсыздар. Олай болса, біздің қазақ халқының өз тіліменен жазылған кітап жоқ болған соң, араб, парсы кітабын білмек түгіл, ноғай тіліменен жазылған кітаптарды да анықтап ұға алған жоқ шығар деп ойлаймын. Сол себептен иман – ғибадат турасын шамам келгенше қазақ тіліменен жазайын деп ойландым. Бұл кітап әрбір қазақ оқуға оңай болып, әрі оларға пайда, әрі өзіме сауап болар ма екен деп...үміт еттім». («Мұсылмандық шарты». Орынбор, 1911, 1-бет.), – деп қалың қауымға иман – ғибадаттың мәнін қазақ тілінде дұрыс ұғындыру деп

қараған. Автордың бұл мақсатын жалаң түсінер болсақ, ол діншілік ұғымның шеңберінде қалған кәнігі исламияттағы догмалық танымның өзі болып шығады. Бірақ оның шығармаларындағы өзіндік қайталанбас сыншыл ақыл тезіне салудың келіп қалыптасқан дүниетанымы исламияттың шеңберіне сыймайды. Сыншылдық тегеуріні қуатты ойшылдықпен ұштасқан ой толғаныстары, тіпті ол шеңберден асып төгіліп жатуы себепті де. «Тау басындағы ой» деген философиялық лирикасында:

*Бұл күндегі діндердің бәрі нашар,
Еш бірі түзу емес көңіл ашар, – деп,*

Дүние жүзіндегі ірі діндердің бәрімен танысып, өз діні болып отырған исламның өзіне де көңілі көншімей, одан да түзулік таппаған өкініштің ізін көргендей боламыз. Осы себептен де Шәкәрімнің дүниетанымын оның бір ғана «Мұсылмандық шартымен» тұмшалаудың негізі жоқтығын көреміз.

3.03.1991 ж.

Мекемтас Мырзахметов,
философия ғылымдарының докторы.

Өлшеусіз сансыз ғаламды басынан жоқтан бар қылған құдіретінде өлшеу жоқ, теңдес серігі жоқ, мінсіз алла тағалаға сансыз разылық шүкір, мұнан соң алла тағаланың абзал жаратқан ақыр заман пайғамбары Мұхаммед Мұстафа Салиалла Ғалиассалам қазіретіне салауат мұның соңында ей, достар! Алла тағала барша адам баласына бір бір алла тағаланың барлығын, бірлігін хәм өзін жаратқан иесі екенін біліп иман келтіріп, құлшылық қылсын деп жаратқан. Аятта: «жын менен адамдарды құлшылық қылсын деп жараттым»¹- деген. Солайша құлшылық үшін жаралғанды. Оқығандарыңыз кітаптан, оқымағандарыңыз молдалардан естіп білген шығарсыздар. Олай да болса біздің қазақ халқының өз тіліменен жазайын деп ойландым. Бұл кітап әрбір қазақ оқуға оңай болып әрі өзіме сауап болар ма екен деп алла тағаланың рахметінен үміт еттім. Амин.

Енді бұрын иман турасын анықтап білу керек. Сол себептен ұлы иман турасын шамам келгенше ұқтырайын.

ИМАННЫҢ МАҒЫНАСЫ

Иман деген алла тағаланың барлығына, бірлігіне, онан басқа алла жоқтығына, Құран сөзінің бәрі шындығына анық ықласпенен нанбақ. Иман айтқанда «Лайлаһаилалла Мұхамед расул алла» дейміз, оның мағынасы:

¹ 26 – пәре сүре әлнәрият.

«Бір құдайдан басқа құдай жоқ және Мұхаммед Ғалиассалам алла тағаланың бізге тура жолды көрсетуге жіберген басшысы» деген болады. Мұны мағынасын білмей құр айтқаныңменен иман болмайды. Және анық шын нанып айтпай, құр тілменен ғана айтса о да иман емес. Аятта: «Кейбір адам аллаға һәм ахрет болатынына иман келтірдім десе де, ішкі ықыласы нанбай тұрған соң, ол мұсылман емес»¹, – деген. Әлбетте әрқашан шын ықыласпен нанып иман айтып жүру керек. Егер де иман дұрыс болмаса қанша құлшылық ғибадат қылынса да, ол қабыл болмайды. «Иман шарт» деген кішкене кітапта иман һәм тәубе туралы сөздің бәрін анықтап айтқан. Соның ішінде иманның жеті рәкәні бар. Бұлардың мағынасы: «Әуел алла тағаланың барлығына, бірлігіне нандым. Періштелерінің барлығына нандым. Пайғамбарларына, жіберген кітаптарының баршасына нандым. Барша пайғамбарларына нандым. Ахрет күні болмақтығына нандым. Барша жақсылық, жамандық істер алла тағаланың тағдырынсыз болмайтындығына нандым, һәм өлген соң тіріліп сұрау беретінімізге нандым».

Ей, достар! Осы иманды әрқашан айтып салақ болмай жүру керек. Құранда неше жерде баһшт тақуалар үшін деген, тақуа деп сақтанғандарды айтады. Адам һәм уақыт алла тағаланың ғазабынан қорқынышта рахматынан үмітті болып қауіп пенен үміттің арасында болу керек». Аятта: «Тілек дұға қылыңыздар қауіп пенен үміттің арасында болып», – деген.

АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ БАРЛЫҒЫН АҚЫЛМЕНЕН ОЙЛАП БІЛМЕК

Ей, достар! Алла тағалаға біреуден үйреніп, яки ата-бабаның жолыменен ұғып, нанып иман келтірген кісі де мұсылман болады. Олай да болса, өз ақылыменен ойлап, осы дүниенің бір құдіреті күшті иесі болса керек деп, өз ақылыменен дәлел таппаған кісі қатты күнәһәр болады және ондай кісі сайтанның азғыруына, біреудің алдауына еріп кетуге жақын тұрады. Құдай тағала баршамызды сақтасын. Адам шын ақыл көзіменен қараса, осынша неше түрлі ғаламды жаратқан, бір иесі бар екенін біреуден үйренбей – ақ білсе керек. Құранда алла тағаланың барлығына дәлел етпек көп. Олай да болса, ақылменен ойлап білуге бұйырған. Аятта: «Айт, ей пайғамбар, құлдарыма қараңыздар, ақыл көзіменен аспандағы һәм жердегі барша жаралған нәрселерге»² – деген. Әлбетте бұларға қарасаңыз құдіретінде өлшеу жоқ бір иесінің барлығын білесіз. Жағпар Садық хазреттері айтқан екен: «Алла тағаланың барлығына бал жинайтұғын арадан артық не дәлел керек. Кішкентай нәрсенің артында бал, аузында ауы бар, ол екеуі таусылмайды, бір-біріне

¹ Паре сүре әлбаһре

² 27 – паре сүре алиариат

қосылмайды», – деген. Және Шайх Рағит деген кісі айтқан парсыша бәйіт: «Ағаштың жасыл жапырағына ақыл көзіменен қарасаңыз, әрбір әрбір жапырағы алла тағаланы білдіруге бір кітап сықылды емес пе»¹? – деген. Және адам ойлау керек: осы мені кім жаратты деп. Сонда анық біледі, өзіндей бір адамзат жаратпағанын, кім жаратты деуге де болмайтынын. Кім себеп болды десе, оның әкесінің жаратылуына кім себеп болады? Сөйте – сөйте Адам пайғамбарға кім себеп, ақырында барша себептерді біріне – бірін себеп қылып жаратқан бір құдіретті күшті ие керек болды. Сол не – алла тағала және адам ойлау керек: қайдан шықтым, не үшін жаралдым, түбінде не боламын деп. Осылайша ойлағанда әлбетте жоқтан бар қылып, бір құдіреті күшті алла жаратты. Не үшін жаратты?

Жаратқан иесін біліп, соған құлшылық қылсын деп жаратты. Ақырында не қылады? Кімде кім жаратқан иесінің өміріне мойынсұнып құлшылық қылса, оны құр қалдырмай, таусылмас рахат берсе керек. Егерде өміріне мойынсұнбаса, оған таусылмас ғазаб қылса керек.

Неге десең: осынша ғаламды босқа жаратудың қисыны жоқ. Ақырында жоқ болып кететін қылып жаратса керек. Онда әншейін бір ойын сықылды болады ғой. Аятта ұқтырып айтқан: «Аспан менен жерді хәм оның арасындағы барша нәрселерді ойнап жаратқаным жоқ»², – деген.

Енді жоғарғы аяттың мағыналарын хәм айтылған дәлел сөздерді анықтап ұғып ойласаңыз, алла тағаланың барлығына шексіз көңіліңіз нанар.

АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ БІРЛІГІН АҚЫЛМЕН ОЙЛАП БІЛМЕК

Ей, достар! Алла тағала жалғыз, онан басқа алла жоқ. Мұны да ақылмен ойлап білу керек. Құранда бұл туралы да аят көп. Олай болса да ақылмен білуге ұғындырған аятты айтайын: «Егерде дүниеде екі құдай болса, дүние бұзылар еді»³, – деген. Және бір аятта «Алла тағаланың баласы жоқ және бір алладан басқа алла жоқ. Егерде басқа бір алла болса, әрқайсысы өзінің жаратқан нәрсесіменен кетер еді де бірін – бірі жеңер еді. Алла тағала мұндайлардан таза»⁴, – деген.

Енді ойлап қараңыз, егерде алла екеу болса, бір алла бір нәрсені бар болсын десе, бір алла жоқ болсын десе, сол нәрсе бар болар ма еді, яки жоқ болар ма еді, әлбетте бірінің айтқаны болмай қалады ғой. Айтқаны болмай қалғаны алла болуға лайық болмайды. Сол себептен алла тағала жалғыз

¹ 17– паре сүре Жүніс

² 17 – паре сүре әнбие

³ 17 – паре сүре Жүніс

⁴ 3 – паре сүре әлғымран

екені мағлұм болды. Егерде біреу серіктесіп жаратады десе, бұл да бос сөз, оның үшін серікке мұқтаж болған соң, оның да алла болуға лайығы жоқ. Және бір аятта: «Анық Ғайса пайғамбарды алла тағаланың жаратқаны Адам пайғамбарды жаратқандай. Адам пайғамбарды топырақтан жаратып тұрып Адам бол деп еді, Адам болды. Сол сияқты Ғайса пайғамбарды Мариям ананың қарнында бала бол деп еді, бала болды»¹ – деген. Және бір сөзі алла тағала пайғамбарға өзге адамның қолынан келмейтұғын істерді істеуге мағжизе берген һәм әулиелерге керемет берген. Бұлардың себебі пенделеріне тура жолды көрсетуге пайғамбарлардың пайғамбар екеніне дәлел болсын деп әулиелердің кінәден тазалығының қадірін көрсетпек үшін бұлар да пендесіне рахметі.

АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ СИПАТТАРЫН БІЛМЕК

Ей, достар! Жоғарғы сөздерден алла тағаланың не барлығын һәм бірлігін білдіңіз. Енді сипаттарын айтайын.

Алла тағала бар, өздігінен бар, біреу бар қылған емес, барлығының алды жоқ, бұрыннан бар. Арты жоқ, ешқашан жоқ болмайды, өлмейді, тозбайды, өзгермейді. Алла тағала жалғыз не серігі жоқ, не теңдесі жоқ ұқсасы жоқ және ешнәрсеге ұқсамайды. Кітапта бұл алты сипатын затия сипаты дейді. Олар мынау: бар, өздігінен бар, бұрыннан бар, жоқ болмайды, жалғыз, ешнәрсеге ұқсамайды. Бұлардан басқа кітапта збутие деген сегіз сипаты бар. Олар мынау: тірі, білімді, құдіретті, талап қылушы, яғни бір нәрсенің болғанын ұнатушы, болғызушы, яғни бар қылса да, жоқ қылса да сөйлеуші, естуші, көруші, бірақ бұл сипаттары адамдарға ұқсамайды. Мысалы біздің тіршілігіміздей дүниеменен емес, біздің біліміміздей ойменен, көзіменен яки біреуден ұғып емес, ақыры өзі ешнәрсеге ұқсамайды. Және кітапта сәлюие сипаттары деген болады. Олар: ұйықтамайды, өзгермейді деген сықылдылар. Оны ешбір кемшілігі жоқ десе, сонан ұғуға болады. Ақырында бәрін жиып айтқанда алла тағаланың сипаттары кемшіліксіз, білімді, құдірет десе ұғарсыз.

АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ ПЕРІШТЕЛЕРІНЕ НАНБАҚ

Періштелер – алла тағаланың жаратқан құлдары, әрқайсысы әр-бір қызметте. Олар еркек те емес, ұрғашы да емес, ішіп-жемейді, күнә қылмайды. Олардың да абзал жақсылары, пайғамбарлары бар: Жәбіраил, Ысрафыл, Газраил, Мекаил дегендер періштелер алла тағаланың әмірімен әр түрлі суретке кіре алады, һәм көзге көрінбей де кетеді. Алла тағала оларды біздің денеміздей қылып жаратқан. Ондай дүниелерді кітапта Ажсам Латифе дейді

¹ 3 – паре сүре алығыран

Періштенің барлығына нанбайтұғын қисыны жоқ. Жын, сайтан, пері дегендерге де нанылады ғой. Пайғамбарға нансаңыз, құранға нансаңыз, бәрі де рас болады.

АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ ПАЙҒАМБАРЛАРҒА ЖІБЕРГЕН КІТАПТАРЫНА НАНБАҚ

Алла тағала пенделеріне тура жолды ұқтыру үшін әрбір заманда пайғамбарларының қайсы біреулеріне кітап жіберген. Оның үлкені төртеу: бірі – біздің пайғамбарларымызға жіберген Құран, біреуі Мұса пайғамбарға жіберген Тәурат, біреуі Дәуіт пайғамбарға жіберген Забур, біреуі Ғайса пайғамбарға жіберген Інжіл және бұлардан басқа Сағиф дегендері бар. Адам пайғамбарға, Ибраһим пайғамбарға дегендей әр біреулеріне жіберілген. Солардың бәрі де рас, тек нану керек. Бұл кітап дегендер – біржолата кітап болып келген емес. Алла тағаланың періште арқылы пайғамбарларына білдірген сөздері, әмір, бұйрықтары. Соны кітап қылып жазған. Біздің пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа Салиалла Ғалиассалам ең соңғы ақыр заман пайғамбары болған соң, соған жіберілген Құранның сөзіменен ғибадат құлшылық қылмақ дұрыс болған. Мұнан соң еш пайғамбар болмайды. Сол себептен өзге дін, өзге шариғатпен жүру дұрыс емес. Құранның сөзі бұрынғы кітаптардың кемін толықтырып, кейінгі заманына қарай біржолата бекітіп айтылған.

АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ ПАЙҒАМБАРЛАРЫНА НАНБАҚ

Ей, достар! Алла тағала пенделеріне тура жолды көрсетпек үшін, әр заманда пайғамбарлар жіберген. Әуелі Адам пайғамбар ақырғы біздің пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа Салиалла Ғалиассалам. Бұл екеуінің ортасында көп пайғамбарлар болған. Оның санын білмек бізге міндет емес. Қанша болса да алла тағаланың жіберген пайғамбарларының бәріне де нандым дейміз. Олардың ішінде Құранда аттары айтылған жиырма сегізінің атын білмек керек. Олар мынау: Адам, Нұх, Һуд, Лут, Зуһ-һафил, Салық, Ибраһим, Аюп, Исмағұл, Ысқақ, Жүніс, Ыдырыс, Якуб, Иосиф, Ильяс, Әлисғ, Дәуіт, Сүлеймен, Мұса, Һарун, Жақия, Ғайса, Шұғайып, Зікрія, Мұхаммед Салиалла Ғали, Һәм Әжмаһин, Лұқпан, Зұлқ-ққарнайын – бұл үшеуін кейбіреулер пайғамбар деп, кейбіреулер пайғамбар емес деген. Сол себепті анығын алла білер дейміз де қоямыз.

Енді көбінесе, иманның дұрыс болмағы пайғамбарға нанғанменен табылады. Оның үшін пайғамбарға нансаң, құранға нанасың. Құранды құдай тағаланың сөзі деп пайғамбарымыз атына айтып білдірген. Құранға

нанған соң бәріне нанғаның болады. Және алла тағаланың барлығына нансаң, пайғамбарға нанасың. Себебі барша адам баласын алла тағала құлшылық қылсын деп жаратып қойып, мынау жақсы, мұны қылсаң рахметіме жолығасың деп білдірмей, өздерің білсең біл, білмесең қой дегені лайық болмайды. Дүниеде не нәрсе бар болса, соның бәрі адам үшін жаратылған. Не нәрсе болса да адамның не пайдасы, не залалы үшін. Сол себептен аятта айтқан: «Аспандағы һәм жердегі нәрселердің бәрің бәрін сендерге жараттым, яғни сендер үшін жаратылд- дджым»¹, – деген. Енді солардың қайсысы сауап, қайсысы күнә, қайсысы пайда, қайсысы залал екенін алла тағала адамның өзінен пайғамбар хабаршы жіберіп пенделеріне білдіргені анық ақылға дұрысы. Енді біздің пайғамбарымыздың пайғамбар екеніне еш бір кәдік жоқ. Аятта айтқан: «Қашан Ғайса Ғалиассалам айтты: «Ей бәни Ысраил құлы, мен сіздерге алла тағаланың жіберген пайғамбарымын. Менен бұрынғы Мұса Ғалиассалам келген Тәуратта айтылған һәм менен соңғы келетұғын бір пайғамбардың діни хабарын жіберейін, білдіремін сіздерге. Оның есімі, яғни аты Ахмед, яғни Мұхаммед Ғалиассалам деген»². Және біздің пайғамбарымыз ешкімнен оқымай, үйренбей бұрынғы пайғамбарлардың һәм қанша халықтардың не халмен өткенін білгендігі пайғамбар екеніне үлкен дәлел емес пе? Сол уақыттағы Тәурат, Инжіл оқып жүргендер сынамақ үшін неше түрлі сөздерді сұрағанда, һаммасына жауап берген және діннің хақ растығынан қайдағы білімді ақылдылар дініне кіріп мұсылман болып азғана заманның ішінде қаншалық жерге мұсылман діні жайылып кеткенінде не малменен емес, не әскермен емес, яки бұрыннан тұқымынан патшалығымен емес, жалғыз ғана мұсылман дінінің хақлығы һәм өзінің пайғамбар екенінің растығы емес пе? Және осынша істерді дүниелік үшін қылды деп те айтуға болмайды. Оның үшін өзі халықты билеп тұрғанда неше күндей аш жүріп, тамақты да жөндеп жемейді. Тамақтың жоқтығынан үйіне неше күндей от жағылмай құр суменен құрманы корек қылып жүре береді. Кәпірлерді жеңіп алғандағы олжа қазыналардың бес еседен бір қазынасы алынады, оны ұстап ішіп жесе, ешкім бөгет болмайды. Сонда да бір тиын алмай, ішкен асы арпа ұны болып, киген киімі жамаулы болып, өзі дүниеден өткенде түк мал қалған жоқ. Кебісін өзі жамап қиюші еді.

«Алфухр фахри», яғни мақтаным – кедейлігім деп көбінесе фахрлар менен жетімдерді құрметтеуші еді. Мұнан артық не – дәлел керек. Аятта біздің пайғамбарымыз туралы алла тағала айтқан: Мен сені барша ғаламға рахметім үшін пайғамбар қылдым»³, – деген және құраннан артық не мағжизе керек әрі дүниедегі адамшылыққа әрі ахреттегі аманшылыққа керек сөз-

¹ 25 – паре сүре Жазие.

² 26 – паре сүре Әлсаф

³ 17 – паре сүре әнбие.

ден айтылмаған жоқ десе болады. Ақыл, ғылымның жайын сонан артық кім ұқтыра алады!

Сонан артық қандай низаммен дүние түзеліп тұр алады!...

АХЫРЕТ КҮННІҢ БОЛМАҒЫНА НАНБАҚ

Ахыретте тексерілмегіміз таразы-сират көпірі қылған істеріміз дәптерге жазылып берілмегі рас. Құдай тағала біздің не қылғанымызды өзі біліп тұрса да, адамдар білмейді. Сол себептен әбден армансыз қылып істеген ісімізді мойнымызға анықтап салып рахым қылса, мархаматын, қаһар қылса ғадалатына барша халыққа бірдей білгізіп, әр күннің лайық орнына жібереді. Аятты: «Бір алланың өзінен басқа нәрсенің бәрі халақ болып бұзылады»¹, – деген. Ахыреттің болмағы анық. Адам өлсе де, жан өлмейді. Пейіш пенен дозаққа кірген соң, тіпті өлім жоқ, біржолата қалады. Аятты: «Қоярмыз қияметте ғаділ таразыны ешкімге залым қылынбас еш нәрседен тарыдай кішкене ісі болса да, таразыға келтіріп салынар бәрінің де есебін табармыз»², – деген. Әлбетте солай болғаны ақылға да дұрыс. Осынша ғаламды жаратып, ақырында тексерусіз, ешбір мақсатсыз қалуға лайық болмайды.

ЖАҚСЫЛЫҚ ПЕН ЖАМАНДЫҚ АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ ТАҒДЫРЫНСЫЗ БОЛМАЙДЫ ДЕП НАНБАҚ

Ей, достар, жақсылық пен жамандық әрне іс болса алла тағала болсын демеі болмайды. Бұл сөзді бек анықтап ұғу керек. Осының мәнісін білмей теріс ойлайтұғындар көп. Кейбіреулер адамда түк ерік жоқ, әрі не қылса құдай тағала қызғызады деп алла тағаланың пендеге берген еркіменен талабын танады. Бұл теріс, кейбіреулер: жақсылық, жамандықты басында жаратқан алла тағала (14-б) сол себептен бәрі алладан дейміз. Онан басқа алла тағала дүниедегі пенденің ісіне тіпті кіріспейді. Бәрін де жаратты дейміз, пайғамбар арқылы ұқтырды да қойды. Бенде өзі сүйгенін қыла береді дейді. Бұл ой да теріс ой және кейбіреулер біздің не қылатынымыздың бәрін де алла тағала өзі әлдеқашан біліп луқәлмжфузағи жазып қойды, оны қылмай кетуге пендеде не ерік бар дейді. Бұл сөз де ақылсыздықтан айтылады. Бұл үш түрлі сөздің жауабы оңай. Әуелі адамда түк ерік жоқ деген кісіге айтамыз: Адамда түк ерік жоқ болса, пенденің ғибадатына сауап, күнәсына ғазап қылғаны ғаділет емес болады. Себебі бәрін алланың өзі қылғызып, оған біріне жазадұрыс болмайды ғой. Аятта: «Анық алла тағала пенделеріне залым

¹ 20 – паре сүре қымыс.

² 17 – паре сүре әнбие.

кылмайды еш нәрседен, бірақ пенделер өзіне өздері залым қылады»¹ – деген. Енді осыдан ойласаңыз, алла тағала пендеге еріксіз іс қызғызып, ол үшін сауал не жаза кылмайды және аятта: «Біз көрсеттік тура жолды пенделерге. Мейлі шүкірлік қылып мұсылман болсын, мейлі қарсылық қылып кәпір болсын»², – дегені. Және бір аят: «Адамға өз ықыласыменен ұмтылмай тұрып еш нәрсе жоқ»³ – деген. Енді бұл сөзге бір дау айтылады, өйтіп пенде не іс қылса да өз еркі болатұғын болса, дүниеде алла тағаладан тілек тілемек бекер болмай ма. Бұл сөзге айтарымыз жоқ пенде біржолата өзінің ойлаған ісінің бәрін істеп, орнына келтіруіне құдіретті емес. Ол ісін орнына келтірмек алла тағаладан. Пенде өзінің талабына ғана ерікті болады дейміз. Олай болса алла тағала пенденің бір харам іске талап қылғанын неге орнына келтіреді. Онысы харамға жәрдем қылғаны болмай ма десе, біз айтамыз, жоқ, ол жәрдем қылғаны емес, қаһар қылғаны. Себебі ол кісіге пайғамбар арқылы, молдалар арқылы хәм өзінің ақылы арқылы ұқтырып білдіріп тұрса да болмай нәпсісіне еріп қызығып ұмтыла берген соң, алла тағала қаһар қылып, ол іске бөгет қылмай қоя береді. Сол себептен аятта айтқан: «Оларды өздерінің бұзықтығында қалдырармыз, қайран болар да қалар»⁴, – деген. Енді дүниедегі іске алла тағала кіріспейді деген кісіге жауабымыз: – Егерде олай болса пайғамбар да жоқ дегенің болады.

Себебі пайғамбар да әншейін өздігінен бір себеппен болған болады. Оның үшін алла тағала дүние ісіне кіріспеген соң, қалайша пайғамбар жібереді және сауап, кінә, тілек – бәрі бекер болады. Себебі алла тағала дүние ісіне кіріспесе, тілекті де бере алмайды. Және әр нәрсе себептен болған болып, сауап іс қылғанға разы болып, рахмет қылып, обал іс қылғанға жаза қылудың да қисыны жоқ. Оның үшін менің күнаһар болғаным да бір себеппен яки әкім себеп, яки жолдасым, яки тұрған жерім жаман болды, сондықтан күнаһар болдым, оны кімге тартқызады. Аятта: «Біреудің жүгін біреу көтермейді»⁵, – деген. Егерде аятқа тоқтамасаң, ақылға да лайығы жоқ. Себебі менің күнімді себеп болған біреуге көрсетсең, оған да біреу себеп болып ақырында Адам пайғамбарға да бір себеп керек болады.

Сол себептен бұл сөздің де түбі теріс болады. Енді алла тағала біздің не қылатұғынымызды біліп қойған, оны қылмай кетуге болмайды деген сөзге жауабымыз: бұл сөзің сөз емес дейміз. Себебі алла тағаланың сен де қылатұғынынды білгені саған зорлық қылғаны емес, ғылымның зор болғандығынан білгендігі саған әзір болмайды. Адамның да ақылдысы сен ысырап

³ 11 – паре сүре буне.

² 29 – паре сүре аласан.

³ 27 – паре сүре.

⁴ 17 – паре сүре әмған.

⁵ 8 – паре сүре әнбие

кылып, бар малыңды орынсыз шашып жүрсен, аздан соң кедей болатұғынынды білді. Сен біліп қойған соң, кедей болдым деген дауың жөн бола ма?»). Сол сықылды сөз алла тағаланың білгендігі, саған қыл дегені емес. Сол себептен бұл сөзің сөз де емес. Енді осы жақсылық, жамандық туралы оқыған молдалар да аят хадис сөзіменен дау айтып, талас шығатұғыны болады.

Кейбіреуі біле тұра ғылым салыстырмақ болады. Ол бек жаман. Кейбіреулері мағынасын анықтап шеше алмай да қалады. Ол дауласатұғын аят мынадайлар. Аятта: «Алла тағала разы емес, құлдарының көпір болғанына»¹, – деген. Және бір аят: «Не нәрсе жақсылық әкелсе саған, оны алла тағаладан деп біл, не нәрсе жамандық әкелсе саған, оны өз нәпсеңнен деп біл»², – деген. Және бір аят: «Не қайғы келсе де саған алла тағаланың рұқсатымен келеді»³, – деген. Және бір аят: « Алла тағала қайсы бір пендесін құрметті қылды, қайсы бір пендесін қор, кем де қылды»⁴, – деген.

Және бір аят: «Әр пенде өзінің қылған ісіне қарай жазаланады», оларға ешбір залым қылынбас»⁵, – деген және бір аят: «Егер жақсылық қылсаңыз өзіңіз үшін, егер жамандық қылсаңыз және өзіңіз үшін»⁶, – деген. Бұлардан басқа да осындай аяттар көп. Енді осы айтылған аяттар бірі біріне қарсы сықылданса да олар қарсы емес, бәрінің шешуі мынау: әпенде өз талабына ерікті, со себептен қылған ісіне не сауап, не жаза көреді, бірақ ол іс орнына келсе пайғамбар жіберіп, ақыл берік мархамат қылып орнына келтірген аллаға шүкірлік қыл дегені. Егерде жаманшылық орнына келсе, алланың тыйғанына болмай, нәпсіме ерген соң қаһарына жолықтым-ау деп тоба қыл дегені – бәрі алладан дегеніміз алла тағала болсын демесе бірде – бірі болмас еді деген сөз. Бірақ не істі не себептен орнына келтіргенін, не істі не себептен орнына келтірмегенін біз тексеріп, бәрін біліп отыруға жол жоқ. Оның үшін біз жаратқан құлымыз. Құлының ықыласын талабын алла тағала өзі сынап өзі өлшейді. Біз өлшей алмаймыз. Сол себептен аятта: «Құлшылық қылдағы аллаға түгел қылып ісінді бір өзіне тапсыр да қой»⁷, – деген. Және анықтап ұғу керек. Алла тағала ешқашан пенденің көңілін жаман іске аудармайды.

Жаман істі пенде өз нәпсісіне еріп, шайтанның алдауына еріп талап қылады. Оны алла тағала көрмеуде шарифат һәм молдалар сөзіменен тыйып, жасырынды ойды жүрегіне сезгізіп тыяды. Оған да болмай ұмтыла берген соң, қаһар қылса, тоқтамайды. Жақсылыққа әрқашан бұйырып һәм көңілін

¹ 23 – паре сүре әлзәәмір.

² 5 – паре сүре әлниса.

³ 28 – паре сүре әлғаһбин.

⁴ 3 – паре сүре әлғұшран.

⁵ 25 – паре сүре жазиа.

⁶ 15 – паре сүре әсра.

⁷ 12 – паре сүре һуд.

де соған аударады. Тілегі дұрыс, жүрегі таза пендесін бірде болмаса бірде түзу жолға салады.

ҚИЯМЕТТЕ ТІРІЛМЕККЕ НАНБАҚ

Ей, достар, қашан қиямет болғанда алла тағала бұрынғы-соңғы барша адам баласын тірі күніндегі денесінен қалған бір асырынан денесін қайта жаратып, жанын денесіне кіргізіп тірілттіп, машқар майданына, яғни тексеріп сұрау алатұғын орынға жияды. Бүйтіп тірілмек қалайша мүмкін болады демек бек ақымақтық болады. Оның үшін осынша барша ғалымды басында жоқтап, бар қылған алла тағала өліп қалған дененің не исі, не тозаңы дегендей бізге көрінбейтұғын бір асырбынан бір зат қалдырып, сонан қайта жаратуға құдіреті жетпей ме. Қасқыр жесе де, отқа күйсе де онан бір асыр қалдыра алмайды дей алмаймыз. Бұған нанбайтұғын ешбір қисын жоқ. Және бұған аят дәлел. Құранның бастан аяқ бар сөзі осыған дәлел болады. Ақыл дәлел жоғарыда да айтылған және өзіңіз де атаның белінен шыққан бір тамшы судан ғана бар болдыңыз. Және жоғарда айтылған тірілттіп тексермейтұғын болса, дүние бір ойын сықылды болады. Және басқа бір денені жаратып, соған рашат пен ғазап көрсетуге ол да лайық емес.

АҚИҚАТ ТУРАЛЫ БІЛМЕГЕНІ БОЛСА, КЕШІКПЕЙ СҰРАП БІЛМЕК

Ей, достар, кімде кімнің көңіліне осы иман иһтиқат турал бір кәдік шүбә кірсе, ол кідірмей тез сұрап, ғалымдардан ізденіп білу керек. Олай қылмаса, иманға салақтық қылған болады. Салақ кісі түбі жоқ шелекпенен бірдей. Оған құйған ас тоқтамаған сықылды, салақ кісінің иманын берік деп айта алмаймыз. «Алтуқф иманғ тасйуик» – дегеннің мағынасы: «тоқтамақ, білуді нануды тоқтатады», – деген. Және кәпір боларлық ойларды да ойлай беру керек емес. Оның үшін пенде өзінің ақылы жетерлік жерге шейін ғана ойлағанда, Құранның аятына пайғамбардың анық хадистеріне һәм бұрынғы әулие мұфтахиттерінің пәтуәсына сүйеніп отырып ойлау керек. Олай болмақыла берген ой адамды тез адастырады. Мысалы, алла тағаланың барлығын, бірлігін, құдіретінің зорлығын, кемшіліктен таза екенін һәм сипаттарын білгеннен соң алла қандай екен, қайда екен, не қылып тұр екен дегендей ақымақтық ойдан зинһар аулақ болу керек. Оның үшін біз алла тағаланың жаратқан құлымыз. Жаратушы иеміздің барлығын, бірлігін біліп, әміріне мойынсұнбаққа ғана міндеттіміз. Алланың ақылымыз жетпейтұғын затын білмек түгіл өзіміз үшін жаратылған дүниенің мың миллионнан бір нәрсесінің қаспет сырын, пайда залалын біле алмаймыз. Құр таба алмасты іздеген сықылданып, басқа қаңғырған жаман адастырып теріс жолға кетеді.

Сол себептен аятта айтқан: «Ей, мұсылмандар, орынсыз көп шүбаланып ойлай берменіз, оның үшін кейбіреуі күнәға батар еді»¹, – деген. Және бір аят: «Шек қылып ойлай берген ой ақ жолға пайда болмас»², – деген.

БАРША ҒАЛАМДАҒЫ НӘРСЕЛЕР АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ ЖОҚТАН БАР ҚЫЛҒАНЫ

Ей, достар, алла тағала бұл дүниедегі нәрселерді басында жоқтан бар қылған. Бір алланың өз заңынан басқаның бәрі алла тағаланың жаратқан мақлұғы. Жоқтан қалайша бар қылды деп ойлау жарамайды. Оның үшін бар нәрседен бар қылып бір нәрсе шығарлық пенденің де қолынан келеді. Мәнісін білген білімді, өнерлі жандар, алла тағаланың жаратқан нәрселерінен адамның ақылы жете алмайтұғын таңқалғандай нәрселер істейді. Мысалы, телеграф-телефон, граммофон дегендердің бәрі жердің бір шетінен бір шетіне хабар береді, бірі адамша сөйлейді. Алла тағаланың ондай бардан бар да қылады, машина себеп керек қылмай-ақ және жоқтан бар қылады. Дүние бұрын бар нәрседен жаралды десең, оны бар қылатұғын бір ие керек. Егер иесіз өзі бар болды десең, онда дәһри деген әр діннің сөзі сықылды бір теріс ақымақтық болады. Дәһрилер дүние өздігінен бар болып, ескірген сайын бір нәрседен бір нәрсе жаралады дейді. Бұл тіпті теріс жол. Оның үшін басында түк жоқ болса, неден бар болып, неден ескіреді және өйтіп иесіз жаралған нәрседе рет, тәртіп болмайды оны реттеп тұрған алла десе, алла тағаланың өзі жаратып, өзі реттеп тұруы дұрыс. Егер де дүние бар болмағанда, алла тағала өзі қалайша бар болады десе, бұл қаңғырғаны ғана болады. Себебі алла тағала жаратушы күдіретті ие. Дүниенің өзі өзінен бар болғанынан күдіретті иенің бұрыннан бар болғаны бек дұрыс. Және дүниеде бұрыннан бар шығар десе, о да теріс. Себебі оған бір ие болмаса құр өзі не күдіретімен бар болады. Сонан байқаңыз, дүниенің бәрі алла тағаланың жаратқаны екенін.

ҚАБЫРДА ЖАУАП СҰРАМАҚ ҒӘМ ӘЛІМСАҚ ДЕГЕННІҢ МАҒЫНАСЫ

Ей, достар, адам өлгеннен кейін Мүңкір – Нәңкір деген періштелер келіп сұрақ алады. Сонда құдайың кім, дінің қай дін, пайғамбарың кім деп сондайларды сұрайды. Мұның жауабын осы күннен ұғып жатқа үйрену керек. Қабырға кірмек ахыреттің алғашқы есігі есепті. Сонда түзу жауап бере алсақ, алла тағаланың жарылқаған белгісі сол. Құдайым бараша ғаламды жоқтап, бар қылып жаратқан. Серіксіз, мінсіз, жалғыз алла тағала пайғам-

¹ 26 – паре сүре һжрат.

² 11 – паре сүре Жүніс.

барым ақырзаман пайғамбары Мұхаммед Мұстафа Сәлиалла Ғалиассалам..., дінім – ислам діні, кітабым – Құран, құбылам байтолла, иһтағатте яғни иман турасында мәзнабым хәлсуннат уа әлжамағат, яғни пайғамбарымыздың суннатымен болған құм – ғибадатта мәзнабым има ағзам Ғалиассаламның атымен, Ибраһим Ғалиассаламның милатынанмын, мұның себебі ислам дінінің басы Ибраһим пайғамбардан басталған аятта айтқан: «Еріңіздер Ибраһим Ғалиассаламның милатіне деген. Анық әлімсақтан бері мұсылманмын». Бұл Әлімсақ дегенді біздің қазақтың көбі білмейді. Мұны анықтап ұғу керек. Құдай тағала Адам пайғамбарды жаратқаннан кейін қияметке шейін адам баласынан қанша жан **жаратұғын** болса, солардың бәрінің жандары Адам пайғамбардың арқасынан шығарып алып, оларға ақыл, ерік беріп бәрінен де сұраған: яғни мен сендердің құдайың емес пе деп, сонда «қалуаб-ли (3)» – яғни бәрі де айтты, рас, бізді жаратқан құдайымыз сенсің деп, сол иманды кітапта има фатри дейді. Сол себептен кәпірлердің күнәға батпай жасында өлген балалары пейішке кіреді. Бастапқы фатри иманын бұзбай өлген үшін және сонда барша жандардан алла тағала уәде алған. Дүниеге адам болып келгенде, сол иманын бұзбай, құлшылық қылып күнәдан таза болып, алланың бұйрығына мойынсұнуға сол уәденің атын Әлімсақ дейді.

Аятта: «Анық алды алла тағала сіздерден уағданы, сол уағданы бұзбай мұсылман болсаңыз»¹ – деген. Енді бұл дүниеге келгенде солардың бірталайы уағдасын бұзбай таза мұсылман болды.

Бірталайы дүниеге алданып шайтанға еріп, антын, уәдесін бұзып кәпір болды. Бірталайы иманын бұзбаса да, нәпсіге еріп біз сықылды күнәһар бенде болып бір алла өзің кеш, жарылқа деп зарлап жүр. Алла тағала күнәмізді өзі ғафу қылсын. Амин.

КӘПІР БОЛАТУҒЫН ІСТЕРДЕН САҚТАНБАҚ

Ей, достар,зинһар кәпір болатұғын істерден қатты сақтану керек. Әуелі қалжыңмен болса да, ашумен болса да ешбір жолменен алла тағалаға серік қосу жарамайды, тіл тигізу жарамайды, кейінде, наза болғанда алла тағалаға кейіген жарамайды. Көбінесе адамның өз кемшілігінен болған бір нәрсені құдайдың құдіреті деп кейіміз. Сол бек жаман, біреу тіпті бүйткенше жаратпай – ақ қойса нетеді дейді. Құдай сақтасын бұл, тіпті жаман сөз. Бір нәрсені сындырып, яки бүлдіріп алған кісі де әй, құдайдың ісі деп айта салады.

Құдайдың тағдырыңыз еш нәрсе болмаса да, сөздің мағынасын жаман қылып айтылғаны жарамайды. Өзімнің епсіздігімнен яки білімсіздігім себеп болды деу керек. Қайдағы жақсы істі өзім қылдым деп мақтанып, залал яки

¹ 25 –паре сүре шори

жаман болған нәрсені құдай тағалаға, яки біреуге жабатынымыз қатты ақымақтық. Аятта: «Қашан біз адамдарға рахыметімізден татырып жақсылық берсек, мақтанып қуанады. Егер бұрынға қылмысы үшін бір қайғы көрсе, берген нығметімізді ұмытып шүкір қылмайды», – деген. Және зинһар ауыз боктағаннан сақтаныңыз. Мұсылман адамның аузы иман тасбиғының орны. Кәпір болатұғын нәрсе және зинһар бақсы – құшынашқа бал аштырудан қатты сақтану керек. Оның үшін оған нансаң кәпір боласың, нанбасаң оның керегі не. Онан басқа ермек жоқ па? Аятта: «Арақ, ұтыс ойын құдайдан басқаға шоқыған һәм бал ашқан бұлардың бәрі харам шайтанның жұмысы»¹ -деген. Осы аятты ести тұра, бақсы-балгерге бал аштырып, аластатып баққызған жарай ма. Ондай кісіні анық мұсылман деп айта алмаймыз. Нанғаным жоқ, әншейін, қыламын деген кісіге сене алмаймыз. Нанбағаны рас болса, аулақ жүрсін. Онан да ауру болса оқыған, білген дәрігерге қаратып, алла тағаладан шипасын бере гөр деп сұрасын. Бақсы, балгер туралы пайғамбардың хадисі мынау: «Кімде кім бір нәрсені харам қылса, яки харам қылдырса, яки бал ашса, сиқыр қылса, яки сиқыр қылдырса, олар менің үмбетім емес. Және біреу бір бақсыға бал ашқызып, соның айтқанына нанса, анық кәпір болды, Құранға нанбағаны үшін», – деген. Құмалақ салған, жаурын жаққан бір нәрсені арам қылған бәрі – солардың жолдасы. Бәрінен де аулақ болу керек. Осындай нәрселер адамды жаман үйретіп, не болса соны әдейі қылғызып, бейне бір сондайдан бір білім қасиет шығатындай көріп тұрады. Тастың үңгірін, жалғыз ағашты әулие деп, мал түнетіп әлем байламақ, бәрі сондай жаман іс. Егерде сондай дағды қылған бір нәрсені қойғанда бір қазаға ұшырасаң да, онан деп ойлама. Зинһар сақтан, бір алла тағаланың өзінен басқадан пайда, зиян жоқ. Не болса алланың пәрменіменен болады. Ондайлар да түк қасиет жоқ. Бірақ оқып білген дәрігерге емдетпек сауап, обал емес. Пайғамбарымыздың хадисі: « Ей, алланың құлдары, ауруларыңызды емдетіңіз. Алла тағала дауасыз еш бір науқас жаратқан жоқ. Жалғыз кәрілік, ажалдан басқа», – деген. Бірақ дәрігер де анық жазады демейсің, алла тағаладан шипасын кез қылар ма екен деп үміт қыласың. Пайғамбарымыз көзіне сүрме жағушы еді. Анда-санда қарттықпенен қан алдырушы еді. Ішім тоқталды деген кісіге бал ішіп, ішінді өткіз деуші еді. Оқыған дәрігерлік жаман емес екенін осыдан біл, бірақ бұл айтқанымыз біздің бақсы – құшнаш емес соны жақсы ұғыңыз.

АЖАЛ ТУРАЛЫ

Ей, достар, адам қашанда болса бір ажалменен өледі, бірақ алла тағала пейішті сауап қылған пендесіне дайындаған сықылды ажалды да себепке

¹ 7 – паре сүре алматда.

байлаған. Не сол адамның өзі себеп, не басқа бір нәрсе себеп болады. Және сол себепті алла тағала кез болса болсын десе болады әйтпесе болмайды. Және қай адам қандай себеппенен өлетұғынын алла тағала бұрыннан біледі. Алла біліп тұрған соң ол пенде өлмей кетуге бола ма десең, жоғарғы менің жаманшылық қылатұғынымды алла біліп тұрған соң қылдым деген кісінің дауы сықылды орынсыз сөз болады. Және алла тағала кейбір пенденің ғұмырын ұзын қылады, кей пенденің ғұмырын қысқа қылады. Мысалы, оның залалы біреуге тие бермесін деп яки күнәға бата бермесін деп, яки сондай өзге бір себеппенен осындайларды не себептен олай қылғанын біз тексеруге болмайды. Оны біле алмаймыз деп жоғарыда айтылды. «Енді ұқтыру үшін бір аяттағы істі айтайын. Аятта айтқан: «Ол баланың ата-анасы мұсылман еді. Егер тірі жүрсе ата-анасын бұзықтыққа ертер деп өлтірдім. Алла тағала ата-анасына онан жақсы бала берер деп»¹, – деген. Бұл аяттың себебі Мұса Ғалиассалам Қызыр Ғалиассаламға еріп жүргенде, Қызыр Ғалиассалам бір баланы өлтіріпті. Алла тағаланың білдіруінше, ол бала ер жетсе ата-анасын бұзады һәм өзі де күнәға батпай өлсін деп, енді осыдан байқарсыз. Бірақ бәрі осындай себеппенен емес, әрқайсысы әр түрлі себеппенен біреу ерте, біреу кеш өлмек. Хақ ажал келген соң, оған еш нәрсе бөгет болмайды. Аятта: «Ажал келсе, бір сағат кейін де қалмас, ілгері де болмас»¹, – деген. Пайғамбарымыздың «сақтанбақтан пайда жоқ» дегені осындай ажал туралы айтқан. Және пайғамбарымыз бір хадисі жоғарғы аятқа қарсы сықылданатыны бар. Ол қарсы емес, шешуі бар. Ол хадис: «яғни садақа бермек ауруының халін сұрап, туысқандарын зиярат қылмақ ғұмырдың артылмағына себеп болар», – деген. Бұл хадис жоғарғы аятқа қарсы болмайтұғын аяттағы сөз қашан алла тағала бір адамды пәлен уақытта өлсін деп ұнатса, оған ешкім бөгет те болмайды, онан ілгеріде өлтірілмейді деген. Бұл хадистегі сөз құдай тағаланың қыл деген істерін қылып сауапты болып жүрсең, рахметіне жолығып, бәле-лерден құтылып, ғұмырың рахатты болып ұзын ғұмырға есеп болар деген сөз. Құдай тағаланың бекітіп қойған ажалын тоқтатады деген емес. Аятта «Өздеріңізді өзіңіз өлімге салмаңыз», – деген. Және пайғамбарымыз бір кісі көлігін байламай, түгел қылдым дегенде айтқан «фид отукл» – мағынасы: «Көлігіңді байлап қой да, сонан соң түгел қыл», – деген. Енді байқадыңыз ба, біз бір зиян істерден сақтануға бұйырылғанбыз, соның ішінде ажалдан да сақтануға міндеттіміз. Сөйтіп сақтанып һәм адал іске ұмтылып, олардың орнына келер келмесін бір алланың өзіне тапсырып қоймақ түгіл деген осы. Оған басқа мен құдайға түгел қылдым деп шалқаннан жатсаң, күнәһар болып аштан өлесің. Сол себептен Шайх Сағди айтқан: «Кісі ажалсыз өлмейді, Өйтсе де ажалсыз өлмеймін деп айдаһардың аузына кірме», – деген.

¹ 6 – паре сұра Гаһар

АДАМ ӨЗІН ТАНЫСА, ҚҰДАЙДЫ ДА ТАНЫМАҚ

Ей, достар, адам өзін өзі таныма, жаратқан алламын да біледі. Алланың әміріне де мойын сұнады. Сол себептен пайғамбарымыз айтқан: «...пенде өзін анық білсе, алла тағаланы» да анық білер», – деген. Және Ғайса Ғали-ассалам айтқан: «...біреудің көзіндегі шөпті алмақ болсаң, әуелі өз көзіндегі ағашты алып таста», – деп. Мұның мағынасы: өз мініңді тазартсаң, кісінің мінің айтып ұқтыруға кісіні түзетуге сонда жарарсың», – дегені. Енді адам өзін өзі білмекке, әуелі жоғарыда айтылған қайдан жаралдым, не үшін жаралдым түбінде не болмақпын деген үш сөзді ойласа керек! Онан соң басыма пайда, дүние ахиретіме пайда не іс қылып жүрмін, халыққа не пайда келтіріп жүрмін. Біреуге, яки өзіме зиян қылғаннан саусың ба деп ойлау керек! Өйтіп өзін-өзі тексермей жүре берген адам жайдан мал, аңнан да төмен болады. Аятта: «Ол ақымақтар төрт аяқты хайуан сықылды бәлкім онан да жаман, олар түк білмейтұғын меңіреулер», – деген.

Бұлардың хайуаннан төмен болатұғыны хайуандар білімсіз болса да көбінің зияны өзгеге тимейді. Адамның зиянкестерінің зияны бір талай халыққа тиіп, ел бүлдіреді. Енді байқадыңыз ба, адам өзін өзі танымақ деген жаратқан иесінің құлы екенін хәм ғибадат үшін жаралғанын біліп, өзін-өзі тексеріп, зиянды істен қашып дал, пайдалы істі қылуға тырыспақ.

АДАМ ХАҚЫ МЕНЕН ХАЙУАН ХАҚЫ

Ей, достар алла тағаланың құлы екеніңізді білген соң зинһар адам хақы мойныңызда кетпектен сақтаныңыз. Бұл адам хақы деген жалғыз мал хақысы ғана болмайды. Адамның мал хақы бар, абырой хақы, мұсылмандық дін хақы бар. Не денесіне, не абыройына, жанына, не ғибадатына, не малына, не көңіліне бір зиянды орынсыз тигізсеңіз, бәрі адам хақы болады: аятта: «Алла тағала залымдарды жек көреді», – деген. Залым деп зиянкес адамды айтады. Және пайғамбарымыздың хадисі: «Бір күнә бар, тіпті кешірілмейді. Бір күнә бар – қалдырылмайды. Бір күнә бар – кешіріледі. Әуелгі кешірілмейтін күнә деген алла тағалаға серік келтірген. Соңғы кешірімді деген күнә алла тағаланың пендеге бұйырған ғибадатын қылмаған. Енді қалдырылмайды деген күнә адамның адамға қылған кеш деп кешкізбейді. Сол себептен кәпірліктен соңғы қиын іс адам хақы болады. Ойла, ей достар, хайуан хақынан сақтану керек. Оның үшін хайуан хақының да жолы бек қиын. Пайғамбарымыз айтқан: «Егер хайуанға орынсыз қылған істеріңіз кешірілсе, талай көп күнәңізден құтылар едіңіз», – деген. Бұл хайуан хақы деген орынсыз жерде ұрып, халінен артық жүк салып, оны тарта алмаса, соғып қинайсыз. Және не үйренген емес, не қатты қысылмай тұрып, орынсыз қинап шаршататын, жүре алмай қалса, ұрып қамшылап, кейде тепкілейсіз, кейде сүрініп кетсе де, ұра-

сыз. Яки қатты керек болмай тұрған кезде не жас баласын, не буаз күнінде орынсыз өлтіресіз. Яки бала болған соң жұмыртқасын сындырасың. Осындайлардың бәрі де обал. Бәрі де хайуан хақы және бұл хайуан түгіл жансыз нәрсеге ашуланып, не боқтап, не сындырып, не ұрып тастайтын істеріміз ойымызға түскенде бек ұяламын. Әлбетте ақымақтықтың ең жаманы осы хайуан мен жансызға ашуланбақ.

ӨТІРІК АНТ ПЕН ӨТІРІК

Ей, достар, біздің халықта өтірік ант пен өтірік туралы қалып сақталынбайды. Құдай сақтасын, бұлардың жолы бек қиын. Өтірік түгіл шынға да бет алдына ант іше берген жарамайды. Аятта айтылған: «Алла тағаланың атын орынсыз қолжаулық қылмаңыз, антыңызбен»¹, – деген. Бір нәрсеге ант қылып, антын амалсыз бұзған кісі де он кедейді тойғызады. Ол болмаса он кедейге киім береді. Оған әлі келмесе, тұтас үш күн ораза ұстайды және аятта: «Алла тағала антын бұзғандарды жек көреді»², – деген. Және бір аятта: «Кейбір адамдар сөзіменен дүние істерінде сені таң қалдырар және ойымдағым сол деп алла тағаланы куә қылар өтірік. Ондайлар мұсылмандардың қатты дұшпаны», – деген. Және бір аятта: «Ол өтірікшілерге қияметте қатты ғазап бар. Айтқан өтіріктері үшін», – деген. Және бір аятта: «Жиіркеніп қашыңыздар өтіріктен», – деген. Енді Құранда өтірік ант пенен өтірік туралы қандай жаман дегенін ұқтыңыз, мұнан соң ақылмен ойлантып дәлел айтайын: Өзіңізді біреу өтірік антпенен алдаса, жақсы көресіз бе?

Яки өтірік ант беріп бір зиян келтірсе, яки бір пайданызды кетірсе жақсы көресіз бе? Яки сізге зиян болмаса да өтірікке* ант ішкенін білсеңіз, мұнан былай ол кісінің сөзіне нанасыз ба? Егер нанасаңыз ақымақтық болмай ма? Және антсыз-ақ біреу өтірік айтып алдаса, жақсы көресіз бе? Ақырында бұл өтіріктің ешбір төлеуі жоқ, намаздай қазасы, ораздай кәфәртгі жоқ. Өтіріктен құтылуға жалғыз-ақ сол сезім өтірік еді деп қайтадан өзіне-өзі куә болып есіткен жанға қайта айтып, сол өтірігіменен тарттырған зияны болса оны не малмен, не сөзбен разы қылмаса, өтіріктің онан басқа төлеуі болмайды. Шарифатта өтірік айтуға бір аз ғана жерде ғана рұқсат бар. О да ешбір мүмкін болмағанда, екі кісіні жақындастырып, араздығын қалдыруға бірінің қатты сөзін біріне айтпай, жақындық сөзбен оңдап айтқан сықылды жерде және кішкене баланы оқуға көңілдендірген сықылды жерде және жанға яки дінге қас болатұғын жерде кәпірлерді алдап құтылған сықылды. Осындай орындарда ғана рұқсат қылған, ондай болмағанда өтіріктің жолы бек қиын.

¹ 2 – паре сүре бакре.

² 10 – паре сүре анфал

ӘР ТҮРЛІ ЗАЛЫМДЫҚТАН ҺӘМ ЖАМАН МІНЕЗДЕН САҚТАНБАҚ

Ей, достар, алла тағала тыйған әр түрлі залымдық пен жаман мінезден сақтану керек. Аятта: «**Біріңіздің бұзықтықпен жеменіз**»¹, – деген. Және бір аятта: «Кімде кім жетімдердің малын залымдықпен жесе, анығында олар от жеген кісідей тез күйеді, олар дозақтағы отқа»², – деген. Және бір аят: «Әр түрлі бәле келсе құрғатқа яки дарияда болсын ондай бәлелердің болмағы сол жердегі халықтың залымдық, бұзықтық күнәларының себебінен қайбір бұзықтықтарының жазасын дүниеде таттырмақ үшін»³, – деген және пайғамбарымыз айтқан хадис: «Кім де кім күші мен көптігіне сүйеніп жүріп өлсе, ол менің үмбетім емес», – деген. Және бір аят: «Ей, мұсылмандар, мазақ қылмаңыз, ешбір құлды оның үшін кім біледі ол құл мазақ қылушылардан жақсы шығар және бір ұрғашы да бір ұрғашыны мазақ қылмасын. Кім біледі ол ұрғашы өзінен жақсы шығар»⁴, – деген. Яғни алла қасында мазақ қылушыдан мазақ болушылар жақсы болып жүрмесін. Және бір аят: «Өздеріңізді өзіңіз қорлап, міндемеңіз Һәм жаман ат қойып, лақап қылып шақырмаңыз ит, доңыз, кәпір дегендей. Иманды болған кісіге ол бек жаман атақ. Егерде осындайлардан біреу тәубе қылмай өлсе, олар бек залым»⁵, – деген. Және аят: «Біріңізді біріңіз тінтіп ғайыбын қарамаңыз. Ғайбат қылмаңыздар, жақсы көресіңдер ме? Өлген туысқандарыңның етін жегендей бұл сондай күнә»⁶, – деген. Және бір аятта айтқан: «Жүрмеңіздер жер үстінде тәкаббарланып, өйткенмен жерді жырттып жібере алмас мен Һәм кекірейгенмен таудан ұзын, зор бола алмаспын»⁷, – деген. Және бір аят: «Жәрдемші болмаңыздар ешқашан күнә менен дұшпандық, залымдыққа»⁸, – деген. Енді жоғарғы аяттардан байқаған шығарсыз, барша жаман мінездерден тыйылуға міндетті екенімізді және ақылға да лайығы жоқ. Себебі осы айтылған істердің бірде-бірін өзіңізге өзге біреу қылса, жақсы көрмейсіз. Бұлардан басқа да жаманшылық толып жатыр. Мысалы, біреу малыңызды ұрлап, тартып алса жақсы көрмейсіз. Біреу бір ұрғашыңызға барса, жақсы көрмейміз. Сондай өзіңіз жек көрсететінін нәрсенің ешбіреуін өзгеге қылмаңыз, алланың тыйғанынан тыйылған ақылдың ұнағанын қылған боласыз және өзің біреу тәкап-

¹ 2 – паре сүре бәһре.

² 4 – паре сүре алнима.

³ 61 – паре сүре әлрум

⁴ 16 паре сүре һжрат.

⁵ 16 паре сүре һжрат.

⁶ 16 паре сүре һжрат.

⁷ 15 паре сүре асре.

⁸ 6 – паре сүре мәжде

парлық қылса, қалай көресіз. Алдаса қалай, яки біреу арақ ішіп ақылынан адасып аузына келгенін сөйлеп сандалып жүрсе, оны қалай көресіз. Біреу ысырап қылып малын шашып жүрсе, яки тіпті сараң болып бишараға қараспаса, жақсы көресіз бе? Ойлаңыз, өзіме біреу сөйтсе қайтер едім деп ойлау керек. Сол себептен пайғамбарымыз айтқан: «Өзің не нәрсені жақсы көрсен, өзгелерге соны қыл», – деген.

АДАМ ЖАҚСЫ МІНЕЗДІ БОЛМАҚ

Ей, достар, адам жақсы мінезді болуға тырысу керек. Әуелі ынсапты болу керек. Ынсап деген әр іске аспай, кем қалмай орташа болмақ. Ғаделет дегенде осыдан шығады. Әр істің орнын тауып істеген де осыдан шығады. Аятта: «Алла тағала әділдік қылғандарды сүйеді»¹, – деген. Және аятта: «Қашан да болса рас әділ сөйлеңіз, егер жақының үшін болса да, яғни жақындыққа да қарамай»², – деген. Және бір аятта: «Садақа қайыр қылуға қолыңды мойныңа байлаулы сықылды да қылма және біржола алақаныңды ашып та жіберме.

Өйтсең малыңның айрылып табаланып, қайғыланып отырасың да қаларсың»³, – деген. Және аятта: «Өлшеусіз ысырап қылған кісілер шайтанның туысқаны. Шайтан алла тағалаға кәпір болған»⁴, – деген.

Әне пайғамбарымыздың бір хадисі: «Кім артық аспай, кем қалмай орташа қылып жүргендерден», – деген. Енді рахымды болмақ туралы аят: «Кешірімді болыңыз, жақсы жолға бұйырыңыз, надан бұзықтардан аулақ болыңыз»⁵ – деген. Және аят «Кімде кім құдай үшін деп мұқтаждарға қарыз берсе, алла тағала ондай екі есе беріп ол үшін бек зор сауап берер»⁶, – деген. Және бір жоғарыда айтылған хадис: «Өзің нені жақсы көрсен, өзгеге соны қыл», – деген. Және бір хадис: «Кешірімді болыңыз, сізге де кешірімді болар алла тағала», – деген. Және бір аят: «Бұзбаңыз садақаңызды міндет қылып яки ренжітіп»⁷ – деген. Және бір аят: «Жақсы жылы сөз хәм кешірімділік міндет қылып яки ренжітіп берген садақадан артық»⁸, – деген. Және бір пайғамбарымыздың бір хадисі: «Үш түрлі істі қылған пенденің алла тағала нысабын жеңіл қылып бейішке кіргізеді. Тірі сені біреу құр қойса да сен оған залымдық қылма, кеш. Бірі біреуі саған келмей, сені көрмей қойса да, сен

¹ 8 – паре сүре әнғам.

² 15 – паре сүре әсрә.

³ 15 – паре сүре әсрә.

⁴ 4 – паре сүре ағраф.

⁵ 27 – паре сүре әлхадид.

⁶ 3 – паре сүре бұкрә.

⁷ 30 – паре сүре бұғре.

оған бар», – деген. Пайғамбарымыз айтқан: «Барша мақлұғы, оның ішіндегі алла тағалаға сүйіктісі мақлұқтарына пайдасы тигені» – деген. Және бір хадис: «Анығында мұсылман жақсы мінезімен күндіз ораза болып, түнде намаз оқығандардың дәрежесіне жетеді», – деген. Және бір хадис: «Халықтың жүретұғын жолындағы бір тікенді құдай үшін алып тастаған кісінің алла тағала бұрынғы-соңғы күнәсін кешеді», – деген. Және бір хадис: «Адал уәдесін бұзбаған иманның белгісі», – деген. Және хадис: «Сіздер адамдарды малменен өзіңізге қаратып ала алмассыз, бірақ жылы жүз жақсы мінезбенен қаратып аларсыз», – деген және аятта: «Ешқашан жақсылық пен жамандық бірдей емес, кетіріңіздер жамандықты жақсылықпенен, яғни жамандыққа жақсылық қыл, сонда дұшпаныңыз достық болып, дәл жанқияр досыңыздай болар»¹, – деген. Және алла тағала пендесіне сабырлы болмақты бұйырған. Аятта: «Анығында алла тағала сабыр қылушыларменен»², – деген. Және бір аятта: «Егер сіз жүз сабырлы кісі болсаңыз екі жүз кісіні жеңесіз. Егерде мың кісі сабырлы болсаңыз, сабырсыз екі мың кісіні жеңесіз. Алла тағаланың рұқсатыменен алла тағала сабырлыларменен»³, – деген. Уа, және алла тағала пендеге пендеден орынсыз қорықпа деп бұйырған. Онда, тіпті алла тағаланы ұмытқан болып кетеді. Аятта айтқан: «Ол залымдардан қорықпаңыз, менің қаһарымнан қорқыңыз, сонда сіздерге толық нығмет беремін һәм тура жолды табарсыз»⁴, – деген. Және алла тағала біреуге біреу орынсыз зиян келтірсе, өзіндей ғана іс қылуға рұқсат қылған, олай да болса сабыр қылып, кешкеніңіз көп сауап болар деп айтқан аятта: «Біреу сендерді қинап ренжітсе, дәл сондай ғана орайын алуға рұқсат бар. Егерде кешіп сабыр қылсаңыз, онда бек көп сауапқа жолығасыз»⁵ – деген. Енді жоғарғы аят – хадистерден байқаған шығарсыз, ынсапты, рахымды болмақ сабырлы болмақтың көп сауап екенін, әлбетте ынсап, рахым, әдеп болмаса адамның өзге хайуаннан артықтығы болмас еді. Әдепті болмақ туралы: «ал адан насб алкин». Мағынасы: «Әдеп – діннің жаршысы» – деген. Әдепті кісінде ұят бар, ұяты бар кісінде иман бар. Пайғамбарымыз «Кімнің ұяты жоқ болса, соның иманы жоқ», – деген.

ӘРБІР АДАМ ІСТІ ІСТЕУГЕ ҰМТЫЛМАҚ

Ей, достар, адамның бәріне де адал кәсіп қылып өзі һәм қатын-балалары біреуден тіленбестей тамағын, киімін, көлігін таппақ қарыз. Сол себептен пайғамбарымыз айтқан: «Адал кәсіп қылмақ бараша мұсылманға парыз, мін-

¹ 24 – паре сүре фасл.

² 10 – паре сүре анфал.

³ 10 – паре сүре анфал.

⁴ 2 – паре сүре анфал.

⁵ 14 – паре сүре анфал.

дет деп және алла тағала құранда айтқан: «Ей, мұсылмандар, пайдаланыңыз берген адал ырзығымнан», – деген. Және бір хадисте: «Женіз, ішіңіз, садака қылыңыз, бірақ тәкаппарланып сәнденбеңіз», – деген. Және аятта: «Ей, мұсылмандар, пайдаланыңыз, яғни нәпақаландырыңыз адал кәсіп қылып тапқандарыңыздан»¹, – деген. Және бір хадис: «Кімде кім адал ырзық іздеп, шаршап келіп жатса, күнәсы кешіліп көзі ұйқыға барар», – деген. Және бір хадис: «Сіздердің ең жақсыларыңыз ахыреттен дүние үшін тастамай және дүниесін де тастамай, екеуін де адалдықпен алып жүргендер һәм өзгелердің мойнына жүк болмай, өзі мал тапқандар», – деген. Және бір хадис: «Іздеңіз ғылымды қытай жұртынан болса да», – деген. Бұл айтқаны ғибадат ғылымы емес, дүниелік үшін керекті ғылымдар, оның үшін пайғамбарымыз қытай жұртының мажуси дінсіз халық екенін біледі. Ол ғылым дегені, өнер дегені ахырет ғылымы үшін айтқаны міне, бір хадис: «Ғылымның қадірі, пайдасы маған ғибадат нафилдан артық көрінеді. Діннің ең жақсысы тақуалық, яғни сақтану деген. Тақуалық ғылымды түгел білмекпен табылады. Сол себептен нәфіл ғибадаттан ғылым артық», – деген. Бірақ ғылым іздегенде де, аса байлық мал іздегенде де мақсатың мақтанбақ, яки біреуді қор, біреуді зор қылмақ болса, дұрыс болмайды. Ондағы мақсатың әуелі өзінді күнә менен кедейліктен құтқармақ, онан соң өзге жаққа ғылымның, яки малыңның пайдасын тигізбек болсын. Пайғамбарымыз: «Дүние – ахыреттің егіні, мұнда не шашсаң, онда соны орасың», – деген ғой. Не тапсаң, ахыретке пайда іске жұмсаңыз.

ПАЙДА КЕЛТІРМЕК, ЗИЯННАН ҚҰТЫЛМАҚ

Ей, достар, адам тіршікте екі нәрсеге міндетті, алла тағаланың бұйырғаны да сол екі нәрсе, ақылдың қабыл көретұғыны да сол екі нәрсе. Оны кітапта: «Пайда келтірмек, зияннан құтылмақ» осы екеуі екі дүниеге бірдей болып табылса, адамшылықтың толық болғаны. Оның көбінесе табылмайтұғыны кейбірі дүниеге тынышты болса да ахыретке теріс болады. Кейбірісі ахыретке дұрыс болса да, дүниелікке теріс келеді. Соның мәнісін тауып, екеуіне бірдей зиянсызын тауып істеп жүру керек, тіпті болмаған жерде дүниелікке зиян болса болсын, ахыретке зиян болмасын, соны қатты ескеру керек. Оның үшін дүние қазір тез өтеді, ахыретте пейішке кірсе де, дозақта қалса да біржолата қалғаны, тіпті өлім де жоқ. Жоғалу да жоқ. Сол себептен дүниедегі бір күнгідей ғана рахат, яки құмарлық яки мақтан үшін құтылмас қақпанға түсуден құдай тағала барша мұсылманды сақтасын. Аятта: «Өздеріңізді өзіңіз халлақ боларлық іске салмаңыз», – деген. Кімде кім басына келген бәледен қашып құтылуға шамасы келгенше қам қылмай өлсе, осы аятқа қарсылық қылған болады. Және дүние үшін қызығып, біле тұра ахырет азабына

¹ 3 – паре сүре бықық.

жолықса, бір бұл емес көп аятқа қарсылық емес пе? Және пайда келтіру үшін адал кәсіп қылмай, құдай өзі береді деп жатпақ күпірлік болады. Егер де біреу сөйтіп жатып не аштан, не суықтан, не ыстықтан дегендей бір кемдікке ұшыраса, аятқа қарсы болып, қатты күнә болады. Сол себептен біздің қазақта мақал болып жүрген «алла тағала сақтансаң сақтармын», – дейді деген сөз рас сөз. Енді бұл жалпы манфағаттық мәзірет, яғни пайда келтіру, зияннан құтылуды әуелі өз басыңа, онан ғылымың, өнерің асса одан маңайыңа, онан да асса барша халыққа қыласың. Шамаң келсе, тамам жанға пайдалы іс қылып, яки іс шығарып һәм тамам жанды залалдан құтқарарлық іс қыласың, яки өнер шығарасың. Аятта: «Артқа қалып, көпке пайдасы тиетұғын жақсы істерді қылмақ. Алла тағала қасында ең жақсы сауап, ең үміт сол»¹, – деген. Және бұл турада таза жүрмектікті қатты ескеру керек. Себебі таза жүрмеген кісі әр түрлі бәле, науқасқа кез болады. Һәм алла тағалаға ғибадат қылып, тілекті тілеп жүре алмайды. Бойы таза болмаған соң, тілегі қабыл бола алмайды. Сол үшін пайғамбарымыз айтқан: «Біреу төсекке жатқанда, қолында тамақ иісіменен қолын жумай жатып, бір бәлеге ұшыраса, оны өзінен басқа ешкімнен көрмесін», – деген. Және бір хадисында: «Алла тағала көрмек көр-кемдікті ұнатады. Таза алла тағала тазалықта ұнатады.

Көше, қоралараңызды да таза қылыңыз. Жаһиттерге ұқсап кір-кір болмаңыз», – деген. Енді өзіңіз де ойдаңыз, таза болмағаныңызды ақылыңыз қабыл көре ме? Сіздің маңайыңызға сап–сасық, үсті–басы кір, біреу келсе сонан жиіркенбейсіз бе? Жаман иіс–қоңыстан кісі ауырып та қалмай ма? Және қалиманфуғат мәзіреттен біз түгіл даладағы аңның да азғана хабары бар ғой. Мысалы, суырдың іні қыс болғанда кіріп жату үшін жазды күні қашып кіру үшін шыбынды ұстап деуге, өрмекшінің торы – осындайлар бек көл қой. Біз хайуаннан артықпыз деп мақтанғанда, онымыз рас боларлық іс қылсақ жарайды ғой. Аятта: «Білгендер білмегендермен бірдей дейсіндер ме? Әлбетте бірдей емес»², – деген. Жоғарыда адам өзін танымақ та айтылған. Аят: «Олар төрт аяқта мал сықылды бәлкім онан да жаман меңіреулер»³, – деген. Солай болғанымыз жарай ма? Әр істі істеуге мойынды жар бергізбейтін еріншектік, ол адамды хайуаннан төмен меңіреу қылады. Орынсыз іске қызықтырып, ұятсыз, қанағатсыз қылатын нәпсі, ол адамды хайуаннан ұятсыз, ынсапсыз қылып жібереді. Себебі адам құмарланған нәрсесін қоя алмайды. Хайуан бір мезгіл сабыр қылып, өзі жемей тапқанын балаларына, яки ұябасарына алып келіп береді. Оның алып, жиятын құстар кешке табылған бір кішкене нәрсеге қанағат қылып, артық тамақ үшін аяғын шайнайтын аңға соқтықпай-ақ құдайдан күтіп қонақтайды. Біздің адамзат ертегі түгіл, өмірі жетер-жет-

¹ 15 – паре сүре КһФ

² 23 – перу сүре әлзамур.

³ 9 – паре сүре ағрип.

песін білмейтін жылдарға шейін болсын деп мал жиямыз деп, әлдене бәлеге ұшырайтыны ақылдылық па? Малды қанша болса да адалдап жиып, халық пайдасына ұстамақ бек жақсы. Бірақ құр көзі тоймаған жаман іс...

ТӘУБА ҚЫЛМАҚ. КҮНӘДАН ТЫЙЫЛМАҚ.

Ей, достар, пайғамбар, әулиелер болмаса пенденің күнәдан тазасы кем шығар. Сол себептен тәубаны білу керек, нәжіс нәрсені сумен жуған сықылды. Күнәны тәубамен жумаса болмайды. Менің байқауымша адамда үш түрлі тәуба бар. Оның бірі – шын тәуба. Ол мынау: бір адам нәпсісіне еріп, бір күнәні қылды да, артынан шын ықыласыменен қатты кейіп, өкініп, енді қайтып ондайды қылмасын деп біржола тәуба қылады да, ол күнәні қайтып қылмайды. Мұны молдалар «тәуба насу» дейді. Аятта: «Ей, мұсылмандар, құдай тағалаға тәуба қылыңдар, қылмыс күнәларыңнан тәуба насух тәубаменен»¹, – деген. Екінші бір тәуба бір адам нәпсісіне еріп, бір күнәні қылады да, ішінен қатты кейиді, неге қылдым деп, әй, ендігәрі қылмасын-ау десе де анық уәде алмайды, нәпсісіне сене алмайды. Бірақ алла тағалаға сол күнәдан тия көр деп жалынады да, кейиді де

және қылып жібереді. Бұл тәуба бастапқы тәубадай емес, өйтсе де азаптан қатты қорқады. Рахметінен үміті бар. Алла тағаланың аятында: «Рахметімнен күдер үзбе»², – дегеніне қарағанда бұл да тәуба болуға мүмкін. Енді мен білген үшінші тәуба бар. Ол мынау: Біреу бір күнәні қылады да, артынан тәуба қыла салып, онан соң және қылып оған және тәуба қылдым ғой, керегі не, бірталай жандар осылай қылып жүр ғой деп көпті мысал қылып салақтау жүреді. Жоғарғы аятқа қарағанда, алла тағала қай күнәні кешемін десе де кешеді. Өйтсе де бұл соңғы тәубаны сенімді тәуба деп айтуға болмайды. Бірақ алла тағаланың рахметі мол екені рас. Аятта: «Алла тағала өзіне мархабат қылуды ләзім қылды»³, – деген және бір аят: «Алла тағала не нәрсені жоғалтқысы келсе жоғалтар, не нәрсені биіктеткісі келсе биік етер»⁴, – деген. Күнә яки қай сауапты да жоғалтамын десе жоғалтар, бекітемін десе бекітер, лух алмахфуза және бір аятта: «Кешпейді алла тағала өзіне серік келтіргенді, онан басқа күнәның бәрін де кешкісі келген пендесіне кешеді»⁵, – деген. Бірақ осыған да тәуба себеп. Алла тағала дүниеде себепсіз нәрсе жаратқан жоқ. Пендесіне рахым қылмақ үшін ғибадат, дұға, тәубаны бұйырған. Болмаса ол ғибадаттан аллаға пайда да жоқ. Қылмасаң, аллаға зиян да жоқ.

¹ 28 – паре сүре таһрим

² 21 – паре сүре әлләмир.

³ 13 – паре сүре рағад.

⁴ 5 – паре әлинса.

⁵ 8 – паре сүре анғам.

Әлбетте алла тағала пендесіне рахымды аятта айтқан: «Алла тағала пендесінің бір жақсылығына он есе сауап береді. Егер жаманшылық күнә қылса өзіндей ғана жаза тарттырады, онан арттырмайды», – деген. Және бір аят: «Ол алла тағала құлдарының тәубасын қабыл қылады, күнәларын кешіреді. Һәм не қылғандарыңыздың бәрін біледі»¹, – деген. Жоғарғы аяттағы сөздерден байқадыңыз алла тағала пендесіне бек рахымды екенін. Олай да болса шама келгенше күнәдан сақтанып жүру керек. Егерде нәпсіні жеңе алмай күнә қылып жіберсе де, зинһар, тез тоба қылу керек. Ақырында дүниелік мал жиған күнә емес. Адалдан жимақ парыз, бірақ алла тағаланың қаһарын ескермей жүре берген соң, қатты күнә. Сол себептен Сопы Аллаяр хазрет айтқан: «Дүниеге алданған құдай тағаланы ұмытпақ, қатын, мал, ақша бала емес», – деген.

ПАРЫЗ, УӘЖІП, СҮНӘТ, МҮСТӘНИ, МҮБАХ, ХАРАМ, МАКРЕ, МӘФСАД

Ей, достар, мұсылман адамының қылатын істерінің бәрі сегіз түрлі болады. Оның төртеуі шарифаттың қыл деп бұйырған нәрселері.

Оны парыз, уәжіп, сүнәт, мұстағип дейді. Енді қалған төртеуі шарифаттың қылма деп тиған нәрселер һәм қыл деп бұйырмаған нәрсесі оны: мұбах, харам (арам), махрук, мафсад дейді. Енді осылардың мәнісін әбден ұғып алу керек.

Парыз деген алла тағала Құранда біржолата осыны қыл деп анықтап бұйырған нәрселер: иман, намаз, ораза, зекет һәм қыж секілділер. Бұл парызға нанбай, парыз емес деген кісі кәпір болады. Құранға нанбағаны үшін парызды біле тұра қылмаған кісі дозақта азап тартады. Ғызырсыз болса және парызды қылған кісі көп сауап алады. Уәжіп деген құранның кейбір аятының мағынасына, қисынына қарап, бұрынғы әулие машайықтар осы парыз болса керек деген нәрселер һәм пайғамбарымыз ғұмырында істеп қоймай, өткен һәм қылыңдар деп бұйырған нәрселері, мысалы, құрбан шалған сықылдылар, мұны уәжіп емес деген кісі кәпір болмайды. Бірақ, біле тұра, Ғызырсыз қылмай қойған кісі дозақта азап тартады. Қылған кісі көп сауап алады. Сүннәт пайғамбарымыздың әрдайым қылып жүрген ғұмырында бір, яки екі мәртебе ғана қалдырған нәрселері. Азан айтқан сықылдылар. Бұл сүннәтті біле тұрып, пайғамбарымыздың сүннәттәрін қылу сүннәт емес кәпір болады пайғамбарға нанбағаны үшін. Егерде Ғызырсыз қылмай қойса, күнәһар болады. Қылса көп сауап алады.

Мұстахим деген пайғамбарымыздың кейде істеп, кейде істемей қалдырған нәрселері нәпіл намаз оқыған сықылдылар. Оны қылмаған кісі күнәһар

¹ 25 – пер сүре шөрн.

емес, қылған кісі сауап алады. Біреуге көрсету үшін, мақтан үшін болмаса, енді шарифаттың қыл демеген ісінің бірі мұбах деген. Мұны қылса да, қылмаса да пенде ерікті. Қылғанына сауап та жоқ, обал да жоқ, қылмағанына да солай. Бұл мұбах аң аулаған сықылды, бәс салмай ат жарысқан сықылдылар. Бірақ мұбахты істеймін деп жүріп парыз, уәжіп, ғибадатты қылса, онда күнәһар болады. Шарифаттың қылма дегенінің бәрі – арам. Ол Құранда біржолата осыны қылма деп анықтап айтылған нәрселер: арақ, өлексе, бауыздау, қан, харам хайуандар сықылдылар және ұрлық, зорлық, ойнас, өтірік сықылды, пара алған, өсім алған кезден, яки таразыдан жеген, алдын алған сықылдылар ондай анық арамды адал деген кісі кәпір болады. Құранға нанбағаны үшін қылған кісі дозақта жаза тартады. Қылмай шарифат жолынан шықпаған кісі көп сауап алады.

Макруе – деген жоғарғы уәжіп сықылды Құранның бір аятында мағынасына қарап бұрынғы ғылым мәжтаһатлар осы арам болса керек деп кәбірге айтқа нәрселер, ондайды макруе емес деген кісі кәпір болмайды, ғызырсыз кісі дозақта жаза тартады, қылмаған кісі сауап алады. Мәфсад деген – ғибадаттың біреуін бұзатұғын нәрсе. Мысалы, оразада тамақ жеген, намазда сөйлеген сықылды нәрселер. Оны әдейі қылса, сол ғибадаты бұзылып және өзі күнәкар болады. Жаңылып істеп жіберсе, жаза жоқ. Бірақ сол ғибадатты қайта істейді. Мысалы, намаз болса, қайта оқиды. Ораза болса, күніне күн төлейді. Өйтсе де осы мәфсадтан қатты сақтану керек. Оның үшін бұл ескермеген салақтықпенен көбейіп кетіп, ғибадатты бұза береді. Сындырып алып, жамай берген нәрсе жақсы бола ма? Және иманменен ғибадатқа салақтықтың өзі бек зор күнә болады. Салақ болмай, сақтанып жүргенде шыққан қатаңызды алла тағала кешер. Бірақ атамыз Адам Ғалиассаламнан бері қарай соңымыздан қалмай келе жатқан шайтандығының алдауына ермеудің қамын қылсақ керек. Ол шайтан адамды алдағанда, адамның өзі піл мен маймылды алдап ұстап алғандай қылып, ұстап алып, үйір қылады. Нәпсі мен құмарлыққа ерсең, біздің де піл мен маймылдан артық жеріміз болмады.

НАСИХАТ ПІЛ МЕН МАЙМЫЛ

Пілдің бар жақсы көретұғын жемісін піл жүретұғын жерге шашып шұбатып соқпаққа шашып, оны тереңдеп барып тұйық жар қылып қойса, піл жемісті тере-тере тұйыққы қамалады. Сонда артын бекітіп қойып, біреу ұрған болып, біреу арашалап алып, әлгі жемісті беріп, үйір қылып алып, көп жүк артып һәм ойнатып жетелеп жүреді.

Маймыл адам не қылса, соны қылуға құмар. Оны біліп тұрушылар маймылға көрсетіп торға орап, шырмап тұрып, торды тастай кетсе, маймыл да келіп оралып жатқанда, келіп ұстап алып, үйретіп неше түрлі ойын қылғызады. Қалаға барғаныңызда екеуін де ойнатып жүргенін көрген де шығар-

сыз. Енді бұл екеуі бірі нәпсісі үшін, тамақ үшін құл болды. Бірі не көрсе, соған құмар боламын деп құл болды. Шайтан да бізді сөйтіп алдап, дәндетіп, үйір қылады. Күні бұрын сонан сақтану керек. Піл көтінен кейін шегінуді білмегеннен ұсталды. Біз шегіне білеміз ғой. Шегініп қаралық. Маймыл құмарлығын қоя алмады, ұсталды. Бізге сабыр ғой, аллаға сыйынып алдатпай ғадет (әдет) қылып, күнәні қалдырып көрелік.

НАМАЗ, ОРАЗА, ЗЕКЕТ, ҚАЖЫ ТУРАЛЫ НАСИХАТ

Ей, достар, көбіңізге мағлұм иманнан соңғы мұсылман мен кәпірдің бір айырылатұғын белгісі – намаз оқымақ. Аятта: «Әлбетте намаз адамды жаман бұзықтықтан тияды. Және алла тағалаға қылған құлшылық зікірдің ең үлкені – намаз»¹ – деген. Және алла тағаланың пендеге қыл деп бұйырған істерінің иманнан соңғы зоры осы намаз, парыздың парыздан артық – кемі жоқ, бәрі алланың бұйрығы екені рас. Олай да болса, бұл намазды оқуға молда керек емес, денсаулық та керек емес, өлер халге жақындағанда да, халің келсе отырып, яки жатып оқуға міндеттісің және бұл намаз күнінде бес мәртебе тазаланып, алла тағаладан тілек қылатұғын дұға. Мұны парыз қылған пендесіне үлкен рахметі. Оның үшін бір күн, бір түнде бес мәртебе алла тағаланы көңіліне келтіріп, ғибадат қылған соң, күнәні да қылуға көңілі да бара алмас. Және ғибадат уақытында қолы да тимес. Біз оқығанмен, алла тағала пайдаланбайды. Оқымасақ, зиян қылмайды. Өзіміздің жанымыз үшін оқимыз. Олай болса, бұл намазға не себептен салақ боламыз. Парыз емес деп ойға алмаймыз. Онда пайғамбар мен Құранға нанбаған болады. Егерде ерініп оқымаймыз десек, дүниелік пайда үшін яки қызық, құмарлық үшін не қиындыққа шалып, ерінбейтіндігіміз қане? Бір күн, бір түнді бес-ақ мәрте құлшылық қылуға мұнша неге еріншек боламыз.

Ей, достар, оразаға қалайша салақпыз. Оны да парыз емес демейміз. Қарнымыз ашты десек, дүние ісі үшін неше күндер аштыққа шыдайтұғынымыз қайда. Және ораза тұтқанда аузымызға не келсе соны сөйлеп, күнә сөзден, күнә істерден тыйылмай жүріп ұстайтұғынымыз қалай? Құдай тағаланың он бір айы біздің күнә қылуымызға жетпейді ме? Осы бір ғана айды күнә қылмай, шамамыз келгенше құрметтеп өткізуге шыдай алмағанымыз қалай?

Ей, достар зекетті неге ескеріп түгелдеп бермейміз? Оны да парыз емес демейміз. Намазға ерінеміз. Оразаға қарнымыз ашады. Бұл зекетте не деп айла табамыз. Мал аяймыз дегеннен басқа дауымыз бар ма. Жә, малды жақсы көрелік, бірақ дүниелік үшін зор біреуді қор қылмақ болып, мақтан үшін

¹ 20 – паре сүре Гигібұт

болыс, не би болмаққа болып партияға шашқанда, параға бергенде мың теңге ақша беретіндей, болмай ақшамыз партияға өтсе, саудамыз көшет болғандай қуанатынымыз қане? Онда малды неге аямадық? Міне, құдай тағаланың пақырлар үшін жүз қойдан бір қой зекет бізге осынша ауыр көрінгені қалай? Тегіде байқасаңыз, бізге көрінбей тұрса да, бізді теріс жолға қызықтырып, оң жолдан жиіркендіріп тұрған бір нәрсе бар емес пе! Сол – шайтан деген жауыңыз, не қылсаңыз, соған алдатпа.

Ей, достар, малымыз жеткеніміз қажыға неге бармаймыз. Оған да малды аяймыз десек жоғарғы айтылған дүние жұмысына мың мыңнан шашамыз. Жанды аяймыз десек, партия араздық үшін, арамдық үшін тура мылтық, сойыл алып өлімге қарсы тұрысамыз. Және қажыға барсақ, алла тағаланың парызын ғана төлемек болмай қажыеке бұл кісінің көрмеген жері жоқ дегізбек болатұғынымыз қалай? Және келіске, соң тәубемен отырмай, бейне бір тергеуден біржолата құтылған кісідей, мұндағылардан да антұрған болып, партия басы болатұғынымыз қалай? Ақырында алла тағаланың адал ғибадатына мал ысырап қылмақ түгіл, біреуден алдап, біреуді зорлап, біреуден ұрлап, не қылсақ та малға мал қоса бергеннен басқа, мақтанға мақтан, айлаға айла қоса бергеннен басқа мақсұттарыңыз бар ма. Байқаңыз, ойлаңыз, құдайшылығын айтыңыз. Тым болмаса, өзіңізге өзіңіз айтыңыз. Кісіге бұйырмай-ақ қой. Пайғамбарымыздан сахабалар адамның ең жақсысы кім дегенде «көпке пайда тигізген кісі деп, ең жаманы кім деп сұрағанда, көпке зияны тиген кісі», – деген екен. Өлбетте ақылға да солай. Енді біз соның бәрін біле тұра, көпке пайда қылмақ былай тұрсын, көпке зияны тиетұғын әлде неше түрлі бәлені шығарып, елді бүлдіріп, жастарды соған үйретіп, артымызға жамандықтың ұрығын егіп, дүниеге бір көзіміз тоймайды. Көңіліміз тоймайтұғын ынсапсыздық бізді қайда апарды. Сопы Аллаяр хазіреттің айтқан сөзі мынау: «Кісіден үміттеніп, сонан семірген нәпсі деген антұрған өзін тіліп жатса да, үлкенірек тіл деп сұрайды. Яғни өзіме көп нәрсе сиятұғын болсын дейді. Мұның бәрін біле тұрып, нәпсімізге еріп, алла тағаланың адал ырзығын жоқтап, жаман қойса –дағы, арам нәрсеге құмар болып, мал жисақ, арамнан жиып, шашсақ, қайдағы арам орынға шашып, ал шап, ал қыр, мықты-ақ, батыр-ақ, берген-ақ дегенге мақтанып, екі көзіміз қызарып алды, артымызды байқамай кететұғынымыздың арты бек қатты қорқыныш, жоғарғы айтылған аяттағы төрт аяқты хайуаннан да төмен дегені біз болмай не болдық.

Менің жайымды білетұғындар осынша суылдап айтып отырған мынаның өзінің де қылған ісі белгілі болатұғын дерсіздер. Оныңыз ақылдылық емес. Себебі мен жаман болсам, Сіздер де жаман бол деп пе? Және сондайдан тыйыларлық қайрат, яғни кітапта ғибрат менде жоқ болса да, сіздерде бар шығар. Және «Кім сөйледі оған қарама, не сөйледі соған қара», – дегенді

білесіз бе? Мұсылманның күнәһары түгіл, кәпірдің айтса да, сөзі дұрыс болса, алмағаның бола ма? Менің өзім қара болсам, сөзім ақ. Құдай тағала әрі өзі, әрі сөзі, көңілі қарадан сақтасын. Тыс қарасы жуылар, іш қарасы қиын болар. А, құдай, сонан сақта. Амин.

ҚАНДАЙ СУ ТАЗА БОЛАТУҒЫНЫ

Ағын судың ағыны бір тал саламдай шөпті ағызып кетсе дәмі, түсі, исі өзгермесе, ішіне арам нәрсе түссе де, адал болады. Дәретке де жарайды. Қар, мұз, жаңбыр сулары таза жерде, яки таза ыдыста ерісе, ол адал болар. Көл яки кішірек қақтардың айналасы қырық көзге (метр) толса, қолменен алғанда түбі ашылып қылмаса, ондай ағынсыз су да адал болады. Бірақ ішіне арам нәрсе түсіп, исін, дәмін, түсін өзгертсе, онда арам болады. Сондай шұңқырда көп тұрған су ескіргендіктен, сарғайыңқыраса онда да адал. Егерде мұндай ағынсыз судың айналасы қырық көзге толмаса, арам нәрсе түспегені яки ит, қасқыр сықылды арам хайуан жаламағаны анықталмаса, арам болады. Ол судан дәрет алынбайды. Шегіртке, шыбын, құрт, құмырсқа сықылды кішкентай жанды нәрсе түссе, суда өлгенменен суды арамдамайды. Ғұсұл құйынған яки дәрет алған, яки бір нәрсені жуған сулармен және дәрет алуға, я ғұсұл құйынуға, яки бір адам тиген нәрсені жуып тазартуға жарамайды.

Құдықта яки бір ыдыста жаңа туған қозы, яки адал құстың жұмыртқасы түссе, суды арамдамайды. Құдыққа ит, яки қасқыр сықылды арам хайуан түссе, тірі шығарса да, өлі шықса да ол құдықтың бар суын төкпей суы адал болмайды. Сондай өзі арам һәм сарқыты арам хайуан түскеннің бәрі солай. Егерде құдыққа адам, қой, сиыр сықылдылар түсіп өлсе, шірімей тұрып алып тастаса да бар суын төкпей, адалданбайды. Егерде сарқыты мәкруе хайуан яки торғай, қосаяқ, тышқан сықылдылар түсіп, шірімей шығарылса, онда отыз қауға су төгеді. Егер қосаяқ, торғай, тышқан сықылды нәрсе шіріген соң көріп шығарса, онда құдықтың бар суын төгеді. Егерде құдыққа түскен хайуан өлмей шықса да, құдыққа сиіп яки тышып жіберсе, онда да бар суын төгеді. Егерде құдықтың көзі бек молдығынан, яки апарып төгетұғын жері алыстағыдан суын біржола тауысуға шама келмесе, төкпей тұрғанда осы су пәлен шелек, яки пәлендей қауға шығар деп анық мөлшерлеп айтқан екі таза кісінің айтқанындай су төксе, адалданады. Құдыққа құрғақ құмалақ яки тезек түссе, бек көп болса арамдайды. Онда бар суын төгеді. Егерде азғантай болса, арамдамайды. Және ішіп жүрген құдықтан бұрыннан жатқан бір өлексе қосаяқ, тышқан ол су тиген ыдыстың бәрін таза суменен жуып, үш күннен бергі намазын қайта қаза қылып оқиды. Егерде онан беріректе түскені анықталса, сонан бергі намазын қайта оқиды. Адам менен еті адал хайуандардың бәрінің де сарқыты адал. Қасқыр, түлкі, ит сықылды арам хайуандардың бәрінің жалаған, ішкенінен қалған су да, ас та арам. Мысық, та-

уық, қаршыға, бүркіт сықылдылардың сарқыты макрук. Олардың ішкенінен қалған суынан дәрет алу, ғасыл құйыну өзге су болмағанда дұрыс. Егерде ол мысық, қаршыға, бүркіт сықылдылар бір арам нәрсені жеген соң, кешікпей жаласа, яки ішсе онда сарқыты арам болады. Есек пен қашырдың сарқыты кәдік. Онан басқа су жоқ жерде сол сумен дәрет алады да және дембі соғады. Өзге су барда тіпті жарамайды. Әр хайуанның терлегендегі тері, сарқыты сықылды болады. Сарқыты арам болса, тері де арам.

ӘР ТҮРЛІ ТЕРІЛЕРДІҢ ИЛЕУІ МЕН АДАЛДЫҒЫ

Адам мен шошқаның терісінен басқа барша терінің бәрі де илесе, адал болады. Жібiгенде қайта шылғи қалыбына түспесе, өйтiп иленген тері намазға да дұрыс. Арам өлген өзі тегінде адал хайуанның терісі осындай шылғи қалыбына қайтпайтұғын болып иленсе, ыдыс қылуға жарамайды. Және заты арам хайуанды мысалы, түлкі, қасқыр сықылдыларды тірі күнінде бисмилла алла ақбар деп бауыздаса, еті желінбесе де, қан-сөлі тиген киім қол намазға бөгет қылмайды. Бауыздалмай, арам өлген, өзі тірі күнінде адал хайуанның жүні, тарамысы, сүйегі, мүйізі, тұяғы кепкен соң, адал болады. Бірақ ондай арам өлген хайуанның терісін илемей тұрып, яки анық кеппей тұрып сатуға, пайдалануға болмайды. Қуық, қарын, ішек – бұлар илесе адал болады.

НАМАЗҒА ЖАРАМАЙТЫН АРАМ, НӘЖІС НӘРСЕЛЕР

Нәжіс нәрселер денеге, яки киімге, яки жайнамазға тисе намазды бұзады. Ол нәжістер екі түрлі: кітапта біреуін ауыр нәжіс дейді. Біреуін жеңіл нәжіс дейді. Ауыр нәжіс дегені – арақ, бауыздау қан. Арам хайуан һәм арам өлген хайуандардың қаны, сарысуы. Және сідік, бөк. Және адамның қаны, сарысу, іріндері, адамның ауырлығы, тауықтың боғы, асыранды қаздың боғы. Тірі малдың, яки арам хайуанның қаны, сарысуы, іріңі. Бұлардың бәрі ауыр нәжіс. Мұндайлардан киім де, яки дене де жиырма тиындық күміс теңгенің ауданынан артық тисе, ол нәжісті жуып кетірмей тұрып, намазға жарамайды. Егерде жиырма тиыннан кішірек болса жарайды, әйтсе де жуған жақсы.

Жеңіл нәжіс дегені, адал малдың сідігі, арам құстың саңғыруы сықылды. Ондай жеңіл нәжістен киімнің төрттен біріне тисе, намазға жарамайды. Онан кем болса жарайды. Егерде исі сасық болса, бұларды жумай болмайды. Қайсысын болса да жуғанда шама келгенше түсін, исін кетіру керек. Тіпті, болмаса өз көңлің тазарды – ау дегенде қоясың. Етік сықылды сығып жуа алмайтұғын қаттырақ икемсіз нәрсені жуғанда, сипап жуып, тамшы басылғанша қоя тұрып үш мәртебе солай жуса болады. Бір нәрсенің нәжісі тиген жерін ұмытып қалса, көңілменен осы жер шығар деп мөлшерлеп жуса болды.

ҒҰСҰЛ ҚҰЙЫНУ ТУРАЛЫ

Адамды жәніп қылып ғұсұл құйынуды парыз қылатұғын нәрселер ұрғашыға жатса да, иқтылам болса да, не себептен болса да адамның бойынан кетсе яки, бойынан кетпесе де жұмсақ басы кірсе, еркекке де, ұрғашыға да ғұсұл парыз болады. Ұрғашылар етек кірі тоқтап тазарғанда және бала тапқандағы пафас қаны тоқтағанда, ғұсұл құйыну керек. Бір кәлір мұсылман болса, ғұсұл құйыну керек. Кімге ғұсұл парыз болса да ұлы ғұсұл құйынбай тұрып, денесіне тиген нәжіс нәрсе болса, соны жуып, сонан соң дәл намаз оқитұғындағыдай дәрет алу керек. Бірақ аяғын жумай-ақ ғұсұл құйынады. Ғұсұл құйынғанда басынан үш мәртебе су құйып, онан соң оң иығына үш, онан соң сол иығына үш құйып ақырында тамам денесіне түгел бір құйып құлақ, кіндік, һәм бір түгін қалдырмай шомылып, ең соңында екі аяғын жуады. Шаштың түбіне де су барсын, бірақ тұлымның арасын жазып жумаса да болады. Ғұсұлдың парызын ол ниет қылмақ және денесіне тиген нәжіс те жумақ, аузы-мұрнын шаймақ, барша денесін түгел жумақ. Мұнан басқалары – сүннет.

ТАҺРАТ АЛМАҚ

Біздің қазақ таһратты тілі келмей дәрет дейді. Дәрет алғанда түзге отырған астын жуады. Онан соң екі қолын жуып, аузы-мұрнын үш мәрте шайып, бетін маңдай шашынан иық астына шейін екі құлағына шейін үш мәрте жуып, екі білегін тірсегіне шейін үш мәрте жуып, басына, құлағы, мойнына масиқ тартып, екі аяғын тобығына шейін үш мәрте жуып, саусақтарының арасын да жуады. Дәреттің парыз ниет қылмақ бетін жумақ. Екі білегін жумақ, басына машиқ қылмақ, екі аяғын, сақалы бек тығыз болып түбіне су бара алмаса, сыртынан жуып масиқ қылмақ. Мұнан басқалары сүннет.

МАСИҚ ТАРТПАҚ

Егерде аяғын жуып, дәреті бұзылмай тұрып, мәсі яки таза етік кесе, сол дәреті бұзылып, дәрет алғанда мәсісін шешіп, аяғын жумай-ақ мәсіге масиқ тартады. Масиқ тартқанда бармағынан басқа төрт саусағын сулап алып аяғының саусағының үстінен бастап аяқтың үстіне шейін тартады. Бұл масиқ үйде отырған кісіге бір сөтке, яғни бір күн, бір түнге жолаушы жүрген кісіге үш сөткеге жарайды. Жолаушы деп үш күндік жерге баратұғын кісіні айтады. Яки онан алыс жерге баратұғын кісі. Егерде үш күннен жақын жерге баратұғын болса, ол жолаушыға есеп болмайды. Бұл масиқты сол уағдалы күннен асса, яғни үйдегі кісі бір сөткеден, жолаушы кісі үш сөткеден асқан соң шешіп жуады. Және мәсінің яки етіктің галошыменен тақасынан өтіп аяқ

суырылса масиқ бұзылады. Және мәсі де яки етікті тобықтан төменгі жерде екі саусақтың бас сиярлық жыртғы болса, масиқ жарамайды. Шешіп аяғын жуады. Және етіктен, яки мәсіден су өтіп аяқ суланса, масиқ бұзылады.

ДЕМБІ ҚАҒУ ТУРАЛЫ

Тәямам дегенді біздің қазақ тілі келмей дәмбі дейді. Далада сусыз ерде дәреті жоқ кезде намаздың уақыты болып қалса, суға жеткенше намаз өтіп кететұғын болып, төрт мың кезден жақын жерде су жоқ болса, дәмбі қағып намаз оқиды. Дәмбі деген таза жерге екі алақанын бір соғып, соныменен бетінің жуатұғын жерін сипайды. Және бір соғып екі қолын тірсегіне шейін жуатұғын жерін сипайды. Бұл дәмбінің паразы. Ол ниет қылмақ. Онан соң жер таза болмақ, қордалы тезекті жер, оттың орны, күлдің үсті жарамайды. Онан соңғы парыз бетін сипамақ, жерге соғып һәм және бір соғып қолын сипамақ. Білегін жалаңаштап сипамаса болмайды. Және анық таза жер болсын. Бұл дембіні, дәретті бұзатұғын нәрселер бұзады. Және суға жолыққанда бұзылады, біреудің, біраз ғана суы болып оныменен дәрет алайын десе не өзі, не көлігі шөлдеп өлетұғын болса, дәрет алмай дембі қағады. Яки су барда құдық терендіктен яки болмаса басқа бір себеппенен суды алуға құдіреті жетпесе, яки бір науқас болып оған су тисе науқасы ұлғайып кететұғын болса, мұндайлардың бәрін де су жоққа қисап болып дембі қағып оқиды.

Ғұсұл, дәрет, дәмбі үшеуіне де ниет қылу керек. Ғұсұлға қылуға ниет қылдым жынпліктен тазалық үшін, яки таһрат яки тәяман қылуға ниет қылдым, хадистан тазармақ үшін дегендей және бұл ғұсұл, дәрет, дәмбі үшеуін де жоғарғы айтылған ретін бұзбай ауыстырмай істеу керек және арасын үзбей, кешіктірмей істеу керек. Мысалы, бір кіші дәрет алғында бір жерде бетін жуып, онан соң өзге жерде, яки сол беті кеуіл құрғап кеткен соң бір заманда білегін жуса, ол дұрыс дәрет болмайды.

Бұл ғұсұл, дәрет, дәмбі үшеуін де жып болған бұзады. Ол жып деген қайтсе болатұғыны жоғарыда айтылды. Дәретпенен дембіні түзге отырған бір жері қанап қан, ірің, сарысу шыққан бұзады. Ұйықтаған, осырған, жын-данған, талған, мас болған, тісі қанаған, намазда тұрып дыбысы шығып күлген, қан құсқан, ауыз тола өңге нәрсе құсқан осылардың бәрі дәрет пен дембіні бұзады. Дембіні бұлардан басқа су тапқан, суға құдіреті жеткен дін бұзады. Жып табылғанша және су жоқта денеге, яки киімге бір нәжіс тисе, топырақпен шамасы келгенше кетіреді. Намазда дыбысы шығып күлген кісінің намазы да бұзылады, қайта оқиды.

НАМАЗДЫҢ ПАРЫЗ, УӘЖІПТЕРІ ҺӘМ НАМАЗДЫ БҮЗАТУҒЫН НӘРСЕЛЕР

Намаздың парызы он төрт. Жетеуі намазға кіріспей тұрғанда, жетеуі намазға кіріскен соң. Кіріспей тұрғандағылары: денеңіз таза һәм дәреті болмақ. Киім таза болмақ, оқитұғын орын таза болмақ. Әбүйір жабулы киімді болмақ. Бұл еркекке кіндіктен тізеге шейін, ұрғашыға бет, қол, аяқтан басқасы жабулы болмақ. Және құбылаға қарап оқымақ, әр намазды өз уақытында оқымақ. Сол намазды оқуға ниет қылмақ. Енді намазға кіріскендегі жеті парыз: алғашқы құлақ қаққанда алла ақбар дейміз. Түре келер орында түре келіп оқымақ. Ркумде еңкейіп ркуғ қылмақ. Сәжде қылғанда екі алақанын маңдай, мұрын, екі аяғының басын екі тізесін жерге қойып сәжде қылмақ. Әр рәғатта тура келіп тұрғанда құранның бір аят оқымақ. Ақырғы алтхиятқа отырмақ. Һәм ретін ауыстырмай оқымақ. Осы айтылған он төрт парыздың бір де бірі қалса, намаз болмайды, қайта оқу керек. Бұларға намаздан өз еркіменен шықпақты қосып он бес парыз дегендер де болған.

Намаздың он алты уәжібі бар: алғаш құлақ қаққанда алла ақбардың өзін ғана айтпақ. Өзге такбір қоспай төрт, яки үш рәғатты намазды алғашқы алтхиятқа отырмақ. Ыхтихат отырмақ. Ыхтихат отыруға нысабын алтхият оқымақ. Ркуғпенен шәжда да бір тасбиғ айтқанда мезгіл кідірмек әр уәжіпті ауыстырмай қылмақ. Аятта төрт яки үш рәғатты намаздың алғашқы екі рәғатына оқымақ һәм алғашқы екі рәғатты әлхамның өзін оқымақ. Және әлхамға бір ұзын яки үш қысқа аят қоспақ. Әлхамды сүреден бұрын оқымақ. Жария қылар орынға жария оқымақ. Қапия қылар орында қапия оқымақ. Жаңылып бір парызды кешіктірсе, яки бір уәжіпті қалдырса шәжде сәһу қылмақ. Имам аят оқығанда үюшылар тік тұрмақ. Өтерде кнут оқымақ. Екі жағына сәлем беріп, намаздан босамақ. Ұйығандар имамның қылғанын қылмақ. Осы айтылған уәжіптердің бірде бірі қалса яки бір парызды кешіктірсе сәжде сәһу қалды. Жалғыз-ақ ркуғпенен сәжде бір тасбиғ айтқанша тоқтамағанға сәжде сәһу жоқ. Ұюшылар иманнан бөлек сәжде сәһу қылмайды.

Сәжде сәһу деген ақырға ыхтихатты урсәлә деген жеріне шейін оқып имам болса, бір жағынан сәлем беріп, жалғыз болса, екі жағына да сәлем берген соң, бетін сипамай сәждеге барып екі мәрте сәжде қылады да елтихатты түгел оқып, сәлем береді. Жоғарғы айтылған парызбенен уәжіптерден басқа намаздағы әр бір істердің бәрі сүнәт. Олардың қалғанына сәжде сәһу қылынбайды. Бірақ әдейі қалдырса күнәкәр болады. Және мәстхптарда бар. Оны қылса сауап, қылмаса обалы жоқ. Намазда істемек арам нәрселер көп. Олайда болса «Фахие кидани» деген кітапта он төртін айтқан. Олар мыналар: ауыңзы бен бисмилланы жария қылмақ. Алхамның аяғында амин дегенді жария қылмақ. Намазда тұрғанда бетін бұрмақ. Көкке қарамақ. Парыз.

уәжіп, намаздарда бір нәрсеге таянып оқымақ. Құлақ қаққаннан басқа да қол көтермек. Бір нәрсеге ишарат қылып ымдамақ. Рәқуғпенен сәжда да аяқ саусағын жерден көтермек. Елтихитда екі аяғын да тік шаншып отырмақ. Киімі не денесі, яки бір нәрсемен ойнамақ. Әдейі бір уәжібін қалдырмақ. Бұйырылғаннан артық тасбиғ такбр айтпақ. Сәлем бермей тұрып, намаздан шыққан кісінің қылығын қылмақ. Отырудан басқа намазда канут дұғасын оқымақ.

Бұлардан басқа елу тоғыз нәрсені мәкруе деп жазған. Оны «Махит» деген кітапта арам деген. Түкірмек, сіңбірмек деген сықылдылар бәрі де намаздағы кісі қылмайтұғын нәрселер.

Намазды біржолата бұзатұғын нәрсе бесеу: сөйлемек аз болса да сөзге келмесе де күлмек. Мұны өзі есітсе, намаз бұзылады. Қасындағы кісі есітсе, намаз дәреті бірдей бұзылады. Көп ісін қылмақ бұл екі қолыменен бірдей істеген, яки бір қолыменен үш мәрте намаздан басқа ісін қылған намазда әдейі дәретін сындырмақ. Егерде қапыда дәреті сынса, үндемей барып дәрет алып, сол қалған жерінен оқыса болады. Намаздың бір парызы әдейі, яки жаңылып қылдырмақ. Яки ұмытса да, бір парыз қылған соң қайта оқымаса болмайды.

НАМАЗДЫҢ УАҚЫТТАРЫ ҺӘМ НАМАЗ ОҚЫМАЙТҰҒЫН УАҚЫТТАР

Ерте намаздың уақыты таң білінгеннен бастап, күн шықпай тұрып бесін намазының уақыты түс ауғанменен күн еңкейгенше. Яғни күннің төрттен үш есесі өткенше. Онан соң екіндінің алғашқы уақыты кіреді. Екіндінің уақыты күн батудан екі сағат бұрын басталып, күн батпай тұрып, намазшамның уақыты күн батқаннан бастап, шапақ батқанша. Ясих намазының уақыты шапақ батқаннан таң білінбей тұрып, уатр намазының уақыты ясих намазыменен таңның арасында.

Енді намаз оқымайтұғын үш уақыт бар. Бірі таң намазынан күн әбден шыққанша. Бірі тал түсте сағат он екіде. Егер сағат жоқ болса, көлеңке тура темір қазық астына түскен кезде. Енді бірі екіндіден күн батып болғанша, яғни екіндіменен ақшам намаз арасында. Бұл үш уақытта еш намаз оқылмайды. Кітапта бұл уақыттарды зауал дейді.

НАМАЗҒА АРТЫНАН КЕЛІП ҰЙЫҒАНДАРДЫҢ ЖАЙЫ

Егерде біреу таң намазының сүнәтін оқыса, имамға ұйи алмай қалатұғын болса, сүнәтті қалдырып парызға ұйып оқиды. Сүнәт онда біржолата қалады. Егерде парыздың соңғы бір рекағатына жетерлік болса, сүнәтті

оқып парыздың қалған бір рекағатына ұйып, имам сәлем бергенде, түрегеліп алқам сүре оқып бір рекағат намазын түгендеп, елтихат оқып сәлем береді. Егер біреу үш рекағат парыздың бір рекағатын оқып қойған соң келсе, екінші рекағатқа ұйып имам не қылса соны қылады да , имам сәлем бергенде сәлем бермей түрегеліп әлхам сүременен бір рағат оқып елтихат оқып сәлем береді. Егерде үш рекағат оқып қойғанда келсе, онда қылған рекағат ұйып имам сәлем бергенде, сәлем бермей тұрып кетіп әлхан сүре оқып, олрекағаттың аяғына елтихатқа отырып, урсулегеше оқып және түрегеліп және әлхам сүре оқып, ақырында әлтихатты түгел оқып, сәлем береді. Егерде төрт рекағат парыз намаздың бір рекағатын оқып қойғанда келсе, екінші рекағатта имамға ұйып, имам не қылса соны қылып, имам сәлем бергенде, сәлем бермей түрегеліп әлхам сүре оқып, тамамдайды. Жоғарғыдай егерде төрт рекағаттың екеуін оқыған соң келсе және сәлем бергенде түрегеліп, екі рекағатты да әлхам сүре оқып, алғашқыда отырмай, соңғыда елтихатты түгел оқиды. Егерде үш рекағатын оқып қойған соң келсе және сәлем бергенде түрегеліп алғашқы да әлхам сүре оқып, ол жолы отырып алхиамды урсулегеше оқып түрегеліп және әлхам сүре оқып ол жолы отырмай және соңғы рекағатта әлхамның өзін ғана оқып, елтихат оқып сәлем береді.

ҚАЗА НАМАЗ ЖАЙЫ

Қазаға қылған намазды жоғарғы айтылған намаз оқылмайтұғын үш мезгілден басқа қай кезде оқыса да болады. Ерте намазды қазаға қалдырса, түске шейін сүнәтін қосып қаза қылады. Онан қылса оқымайды. Бесін намазды алғашқы төрт рекағат сынтды оқыса, иманға ұйи алмай қалатұғын болса, сүнәтті қоя тұрып, парызға ұйып, сүнәтті артынан оқиды. Парыздың жартысына жете алатұғын болса да сүнәтті мұнда қоя тұрады, осы айтылған ерте намазыменен бесіннің ситдысынан басқа ешбір сүнәт намаз қаза қылынбайды. Парыз намаздың қазасын жасырын онаша жерде оқыған жақсы. Көбінесе ясихпенен утырдың арасында оқиды.

ҚАСАР ОҚЫҒАН ЖОЛАУШЫ ТУРАЛЫ

Керуен жүрісіменен яки жаяу жүріспенен үш күндік жерге бармакшы болған жолаушы аулынан былай шыққан соң, төрт рекағат парыз намаздарды екі рекағат қылып оқиды, бесін екіндіде ясиғ намаздың қасар парызын оқымаққа ниет қылдым депті. Егерде бұл қасар оқушы біреуге ұйып оқыса, сол ұйыған кісі түгел оқитұғын кісі болса, соныменен бірге түгел оқиды. Егерде қасар оқымайтұғын кісі қасар оқитұғын кісіге ұйып оқыса, қасар оқушы имам сәлем бергенде, қасар оқымайтұғын ұйығандар түрегеліп, қалған екі рекағатын өздері имамсыз оқиды. Әлхамменен сүрені оқымай, үндемей

тұрып, онан соң рәкуғ һәм сәжде қылып, елтихат оқып, намазын бітіреді. Бірақ қасар оқитұғын кісі имам болмақшы болса, мен қасар оқимын деп айтуы керек.

ЖҰМА НАМАЗ МЕШІТ БАР ЖЕРДЕ

Мешіт бар жерде бесін намазына жұма намазы деп оқылады. Ол жұма намазы он сегіз рекағат болады. Әуелі мешітке кіргенде, екі рекағат тахиа әлмешіт деген намазды оқиды, имамға ұйымай енді азан айтқан соң, жұма намаздың төрт рекағат сүнетін оқиды. Ұйымай мұнан соң имам мінберге шығып, құтпа оқиды. Оны тыңдамақ уәжіп құтпадан соң такбір түсіріп, жұма намазының екі рекағат парызын имамға ұйып оқиды. Оны да тыңдамақ уәжіп. Мұнан соң жұманың төрт рәкағат сүнеті деп ұйымай, төрт рәкағат сүнет оқиды. Онан соң ақырғы әуелі, яғни бесін намазының төрт рекағаты деп ұйымай оқиды. Ақырында осы уақыттың екі рекағат сүнеті деп ұйымай оқиды.

ЕКІ АЙТ НАМАЗЫ МЕШІТ БАР ЖЕРДЕ

Айт намаздарының уақыты күн найза бойы көтерілгеннен түске шейін дұрыс. Әлһи ниет қылдым ораза айтының, яки құрбан айтының намазын өтемекке барша уәжіп такбирлері мен ұйыдым, имамға алла ақбар деп құлақ қағып қол қусырады. Сүбіханын оқып және аллаақбар деп құлақ қағып, қолын қусырмай қоя беріп және аллаақбар деп құлақ қағып, үш мәрте солай қылады да, соңғыда қол қусырып, имам әлхамменен сүрені жария оқиды. Ұюшылар тік тұрады да рәкуғ сәжде қылып түрегеліп, қол қусырып имам және әлхамменен сүрені жария оқып болған соң, бастапқы рекағатындай үш мәртебе алла ақбар деп құлақ қағып, төртінші алла ақбар деп рәкуғға барады. Онан соң кәдімгі намаздай сәждә елтихат қылып сәлем береді.

ҚҰРБАН ШАЛҒАНДА ӘРКІМ ӨЗІ ОЙЫНДА ОҚИТҰҒЫН НАМАЗЫ

Құрбанын бауыздаған соң, дүние сөзін сөйлемей, үндемей келіп екі рекғат намазды ешкімге ұйымай жалғыз оқиды. Екі рекғатта да бір әлхам он құлқуалла оқып, рәкуғпенен сәждаларына мына бір дұғаны оқиды: «Субхан алла халқ алнур субхан манһау қатимғали гулнапс бәма касапад».

Бұл намаз парыз уәжіп болмаса да құрбан артынан тілек әлбет оқыған жақсы.

ЖАНАЗА НАМАЗЫ

Жаназа намазы парыз, бірақ біреулер оқып, өзгелердің мойнынан түседі. Оқығанның сауабы көп. Жаназа намазына ниет қылғанда, әлһи ниет қылдым, жаназа намазын өтемекке барша такбірлерімменен ұйыдым имамға десе болады. Соны айтып алла ақбар деп құлақ қағып, қол қусырады. Сұбхандығына түгел оқиды да және алла ақбар дейді. Онда қолын қозғамайды. Елтихаттың урәсуладан кейінгі салауаттарын түгел оқиды да және алла ақбар дейді. Онда да қолын қозғамай онан соң мына бір дұғаны оқиды да және алла ақбар деп екі жағына сәлем беріп, намаздан босайды. Соның бәріне түрегеліп тұрады. Жаназа дұғасы мынау: «ей алла тағала, жарылқа біздің тірілерімізді, өлгендерімізді. Көрнеу тұрғандарымызды һәм мұнда жоқтарымызды, кішімізді, үлкенімізді, еркегімізді һәм ұрғашыларымызды. Ей, алла тағала, біздің тірілерімізді ислам дінінде тірі жүргіз, өлгендерімізді иманменен өлгіз. Ей, алла тағала, бұл өлік сауапты болып өлген болса, сауабын көбейт. Егер күнәлі болып өлген болса, күнәсін кешіре гөр», – деген. Егерде осы дұғаны айта алмаса, мағынасын айтса да болады. Жаназа намазының ниеті де басқа, парызы төрт тәкбири. Өзгесін, тіпті білмесе төрт мәртебе алла ақбар деп айтса болады. Өлік ер жеткен кісі болмай нәресте бала болса, жоғарғы дұғаның орнына мына бір дұғаны оқиды: «Алаһим ажаһаллд ләна парата уа әжаһаллу ләна ажре уазһира уа ажаһаллу ләна шафһа уа мушаффқа».

ӨЛІК ЖАЙЫ

Кімде кім өлер жолға жетсе, қалғандарға өсиет айту һәм насихат айту керек. Аятта айтқан: «Парыз қылды алла тағала қашан біреуіңіз өлімге таянсаңыз, мал жиһазыңыз қалса, ата-аналарыңызға һәм жақын туысқаныңызға өсиет қылыңыз. Ғәділдікпенен парыз болды бұл күнәдан сақтаушыларға»¹, – деген. Бұл өсиет деген әуел борышы бересісі болса соны бер десін. Һәм біреулері ренжіткен болса, соны кешу сұрасын. Онан соң мирас қылған малды шарифат жолыменен біріне-бірі зорлық, яки айла қылмай ал десін және пидия садақа бер десін. Қаж қылмаған болса, бедел қаж бер десін. Бірақ мұнда жабдықтарына малының үштен бірінен артық айтуға жарамайды. Малының үштен бірі қанша болса, соны ғана өз жабдығына ұста десе болады. Егерде борышы малынан кем болса, борышын төлемей тұрып, ешнәрсе ұстауға болмайды. Және өлімге таянған кісіге әлбетте ренжіткені болса, уа ғайри хақыларыңыз болса, кешуіңіз керек. Оның үшін онан ғарип бишара кім бар. Әне өзіңізге де алла тағала кешер және ондай өлгелі жатқан кісі өзін мыса қылып, қалғандарға насихат айту керек. Қалғандар сондайдан ғи-

¹ 2 – Әре суре такире

брат алып кісі хақы һәм басқа күнәлардан тыйылуға қам қылу керек және ол өлімге жақындаған кісі «Лаилаһа илалла Мұхаммед расул алла» деген сөзді айта білу керек. Мұның мағынасы осы кітаптың басында айтылды. Сол мағынасын біліп, көңлімен шын нанып айту керек. Егерде мағынасын білмесе, «Құдай бір, Құран шын, пайғамбар хақ» деген сөзді айту керек. Егерде иман айтуға ол кісінің халі келмей бара жатса, бір оқыған адам «Лаиллаһа илалланы» құлағына анықтап отыруы керек. Ол кісі оның мағынасын білмейтұғын кісі болса, «Құдай бір, құран шын, пайғамбар хақ» дегенді айтып ұқтырып отырсын. Бірақ былай айт демесін. Бек нашарланған кезде, аяғын құбылаға жіберіп, жүзін құбылаға қарсы жатқызу керек. Құранды жақсы оқитұғын бір молда бес шарифті оқып отыру керек. Жаны шыққанша, иманды құлағына анықтап отыру керек. Зинһар, сол кезде дабырлаған жылағанды қою керек, өз күнәнды ойыңа түсіріп, өліктің де күнәсын кеш деп алла тағалаға тәуба қылып тілекпенен отыратұғын уақыты сол. Сіздердің өтірікті-шынды жылап, кейіген болып, разы қылатұғын уақытыңыз ол емес. Зинһар, тиіп-қашып қана ішіңізден алладан тілек тілеп отырыңыз. Оның да өзіңіз жанды күнәмызды кеш деп, әбден жаны шығып болған соң, қол аяғын түзеп, аузы менен көзін ептеп қана жұмғызып, үстіне өлікті қоятұғын тақтайды мүмкін болса жақсы иісті нәрсемен иістендіріп, киімінің һәммесін алып, абұйырын бір нәрсемен жауып қоясыз. Іші кеуіп кетпеске үстіне жапқан нәрсені сыртынан бір ауырлау кірпіш, яки тас сықылды нәрсеменен кіндігінен азғана жоғарырақ бастырып қоясыз. Тірі кісіні қандай ептеп ұстасаңыз өлгенді де сондай ептеп қана ұстап қозғайсыз.

Өлікті жуғанда, қолға бөзден қолғап киіп, әуелі астын жуып, бетін жуып, дәрет алғызып, аяғын кешіктірмей тез жуып, мүмкін болса басын, сақалын қатаны деген шөппен жуып, оң жағына жатқызып, сол жағын жуып, денесінде су тимеген жер қалдырмайды. Жуып болған соң, шалқасынан жатқызып, қарнын төмен қарай баса сипайды. Сонда артынан, астынан бір нәрсе шықса, оны жуып тазалайды. Өзін қайта жумайды. Мұнан соң таза бөзбенен сүртіп құрғатып, кебіндейді. Шашын, сақалын тарамайды. Сәжде жерге тиетұғын сегіз жеріне иісті нәрсе шашқан жақсы. Шаш, тырнақ, еш-нәрсесін алмайды. Түскені болса, кебін арасын салып жібереді.

Кебін деген еркекке үш қабат, ұрғашыға бесеу болады. Еркекке әуел азар дейді. Бастан аяққа шейін жетеді. Екінші қамыс жауырыннан аяғына шейін, үшінші ләфап о да бастан аяққа шейін болады. Ұрғашыға бұл ол алу бауынан басқа хамар деген бүркеншік қылады. Басынан емшегін әбден жапқанша және харқа дейді. Оныменен емшегін орайды. Көлденеңі қолтықтан тізеге шейін.

Егерде кебін ашылып кетеді деп қауіп қылса, әр жерден байлап қояды да қабырға салған соң, шешіп алады. Қабырды қазғанда мүмкін болса лақат

кылу керек. Лақат деген қабырды тік қазып барып, қыбла жағынан кісінің денесі сиярлық қуыс қылып өлікті соған қояды да, бер жағын тас, яки кірпішпенен қалап бекітіп, топырақты тік қазған қабырға қайта толтырады. Қабырдың қорғаны берік болып қасқыр һәм басқа хайуан өлікті жейді деп қорықпағанда, қабырды кірпішпен сандықтамай, топырағын томпитып жалдап үйіп қойған жақсы.

ОРАЗА ЖАЙЫ

Әр жылда рамазан айында ораза тұтпақ парыз. Оразада кісі күндіз еш нәрсені ішіп-жемейді. Күндіз ұрғашыға жатпайды. Темекі тартпайды, насыбай атпайды. Сағыз да шайнамайды.

Рамазан айын көріп ұстайды. Болмаса көрдім деп бір кісі куәлік ант берсе, күн бұлттырақ болса, соның антыменен ұстайды. Бірақ олайша ұстағанда отыз күнге толған соң, ай көрінбесе, ашпай отыз бір күн ұстайды. Егерде оразаның басында екі кісі яки бір еркек, екі ұрғашы ай көрдік деп ант берген болса, отыз күн ұстаған соң, бұлт болып, ай көрінбесе де ашып жібереді. Егерде бұлтсыз ашық болса, көп кісі көрмей яки әр жақтан көрдік деп хабар келмей ашпайды. Бірақ шығбанды анық отызға толтырып ұстаған болса, отызға толса ашады. Егерде рамазан айын ешкім көре алмаса, не көрген анықты хабар болмаса, онда оразадан алдыңғы айды отызға толтырып, сонан кейін ұстайды. Бірақ есіңізде болсын, кітапта айды көрген күні бірі деп санамайды. Ертең бірі деп санайды. Сол себептен ораза айын көретұғын күні ораза бола алмайды. Бүгін кешке көрсе, ертең ораза болады. Сол сықылды оразада бұрынғы айды көрген күннің ертеңінен бастап, сынып отызға толтырып, отыз бірінші күні берік болады. Егерде оразадан алдыңғы шағбан айының басы ашық біліне алмаса, онан бұрынғы рәжаб айында отызға толтырып һәм шағбанды да отызға толтырып, сонан соң ұстайды.

Құрбан айы да осы сықылды. Егер құрбан шалатұғын залкижа айының басын біле алмаса, алдыңғы зәлқағатды отызға толтырып санап, онан соң залқажының кітапша оны күні құрбан шалады. Егерде залқағиданың да басы белгісіз болса, онан бұрынғы ауыз ашқан шуал айында отызға һәм зәлқағатды да отызға толтырып, сонан соң залқажаның кітапша он бірі күні шалады. Осы айды отыздан толтырғанға пайғамбарымыз бір ай ескірмейтұғын жиырма тоғыз. Бір ай отыз дегені бар. Және қай күні ораза болсаңыз, сол күні құрбан шаласың. Яғни жұма күні берік болсаң, жұма күні құрбан болады дегені бар деп кей молдалар айтатұғын болады. Олай емес, отыздан толтырған дұрыс. Және күнтізбе һәм басқа есеп ғылымына қарағанда, бір айды жиырма тоғыздан бітіріп санаған тура сықылды болса да, отыздан толтырмай болмайды. Бұл сөзіме сенбеген кісі «Фатих әлхадир» деген кітаптан қарасын. Егерде бір талай айлардың басы белгісіз болса, онда бәрін де отызға толты-

рмайды. Олай болғанда Хазірет Ғалиден руаит қылынған былтырғы ораздан төрт күн өтіп бесінші күні тұтсын деген дұрыс болар. Вә уалла ағлам ол мынау: мысалы, былтыр жұма күні ораза болған болса, сенбі, жексенбі, дүйсенбі, сейсенбі, төртеуін қалдырып, бұл жылы сәрсенбі күні ораза болады. Бүйтіп ұстаған кісі отызға толмай ашпайды, ай көріп қылмаса, ай көрінсе, қашанда болса ашып жібереді. Егерде оразаның бір күні кем болса, оразаның басында көрінгені анықталып, күн кем болса, онда да басында ұстағаны анықталғанда, бірақ күні кем болып жиырма тоғыздан біткені білінсе, бір күн қаза. Өйтіп анықталмаса, екі күн қаза төлейді. Ораза боларда ай көре алмай, өзгелер көрген шығар деп кәдіктеген кісі ертеңінде түске шейін тамақ жемей берік болу керек. Оған шейін кеше ай көрді деген анық хабар сол күні ниет айтып, ораза болады. Егерде хабар келмесе, ашып жібереді. Егерде тамақ ішіп қойған соң, түстен кейін хабар келсе, қалған күнге күн батқанша тамақ жемей қояды да соңыра бір күн қаза ұстайды. Жалғыз өзі ай көрген кісі өзінен басқа көрген кісі жоқ болса, оразаның басында да һәм аяғында да берік болады. Егерде анық өзім көрдім ғой деп оразаның аяғында ашып жіберсе, бір күнге бір күн қаза төлейді. Оразада әдейі ашып жіберген кісі бір күнге алпыс күн кәфара ұстап, яғни тұтас екі ай ораза ұстайды. Халсіз, ауру, халі келмейтұғын шал, кемпір, үш күндік жолға шыққан жолаушы – бұлар ұстамаса да болады. Бірақ жолаушы тым қиыншылық болмаса, ұстаған жақсы. Және жолаушы үйге келген соң, ауру кісі жазылған соң қазасын ұстайды. Шал менен кемпір әр күн үшін пітір, садақасындай бидай береді. Фахиреге және буаз қатынның баласына, яки емшекте баласы бар қатынның баласына өзі ораза болғаннан зиян келетұғын болса, бұлар ашық болады да, артынан қазасын ұстайды. Аса шөлдеп, не қарны ашып, өліп кетерлік болған кісі де ашып жіберіп, күніне күн ұстайды. Жаңылып яки ұмытып ашып жіберген кісі артынан тамақ ішпей қояды да, күніне күн қаза төлейді. Ұрғашылар бала тапқан қаны тазарғанша, һәм етек кірі келген кездерде оразаны ашып жіберсе, артынан қаза қылса болады. Бірақ ол кездегі намаздарын қаза қылып оқымайды. Және оразада шама келгенше, күнәдан сақтану керек. Қалай болса солай күнәдан тиылмай аузына не келсе соны сөйлеп жүргендегі ораза сауапты болмайды. Бәлкім қабыл да болмас деген қауіп бар.

ЗЕКЕТ ЖАЙЫ

Қой, ешкі екеуі жиылып қырыққа толса, бір жылдан соң сол қырықтан кем болмаса бір қой зекет бересіз. Жүз жиырмаға шейін одан бір қой асса да екі қой береді. Екі жүзге шейін онан және бір қой асса үш бір қой зекет береді. Үш жүзге шейін мұнан соң жүз басына бір қой зекет береді, жүзден кеміне бермейді. Мысалы, төрт жүз тоқсан тоғыз болса төрт қой береді. Зе-

кетке орта қой, яки орта қойдың бағасы беріледі. Қайсысы алушы пақырға пайдалы болса соны берген жақсы. Әр малдың бәрі де солай.

Сиырдан отыздан кемге зекет жоқ. Отыз болса бір тайынша береді. Қырықтан – бір құнан сиыр. Алпысқа шейін алпыстан екі тайынша береді. Жетпістен сексенге шейін тайынша, бір құнан сиыр береді. Сексеннен тоқсанға шейін екі құнан сиыр. Тоқсаннан жүзге шейін тайынша яки бағасы.

Түйеде бестен кемде зекет жоқ. Бес түйеге бір қой зекет береді. Жиырма түйеге шейін әр бес түйеден бір қой, жиырма бес түйеден бір ұрғашы тайлақ. Отыз алты түйеге бір құнанша ұрғашы түйе. Қырық алтыға дөнежін інген. Алпыс бірге бесті інген, жетпіс алтыға екі ұрғашы тайлақ. Тоқсан бірге екі құнажын түйе.

Жылқының зекеті – мінгеннен артылғанына беріледі. Ақшаға бағалап қанша болса да қырық сомнан бір сом беріледі.

Қай мал болса да еркек, ұрғашысы аралас болса, зекет беріледі. Мысалы, тоқсан тоғыз еркек бір ұрғашы болса да, яки ылғи еркек болса да саудаға салатұғын ниеті болса, зекет беріледі. Және зекет жыл сайын беріледі. Жылдың басы менен аяғында зекет беруге *тоса, болғаны, ортада кемігені, артқаны есем емес*. Малдың төлі яғни баласы жылға жасы толмаса да, үлкендеріменен бірге есептеліп кетеді. Бірақ зекетке үлкені беріледі.

Бидай, тары, сұлы дегендей егіндерден оннан бірі беріледі. Мысалы, он қадақтан бір қадақ. Он пұттан бір пұт.

Ақшадан жиырма сегіз сомнан кемде зекет жоқ. Ол жиырма сегіз сомнан алпыс бес тиын зекет береді. Есебі қырықтан бір – қырық сомнан бір сом. Қанша болса да сол есебімен береді.

Зекет түк малы жоқ кісіге береді. Һәм малы зекетке толмайтуғын кедейлерге береді. Үйінде малы болма, жақсылық жолда жүріп, мұқтаж болғандарға береді. Малынан борышы артылып, төлей алмағандарға береді. Оқу, ғылым іздеп, қаражаты жетпей тұрғандарға береді. Біздің жерде беретұғындар солар. Мұсылман патшалы жерде бұлардан басқа кәпірменен соғысқа баруға қаражаты жетпегенде, малыменен болсын сатып алмақшы болған құлға Һәм әдейі зекет жиюға қойылған зекетшіге береді.

ҚАЖ ТУРАЛЫ

Қаж қылуға қаражатты да Һәм үй-ішінің нәпақасына да малы жетерлік байларға ғұмырында бір мәрте қаж қылмақ парыз. Және жол аманшылық болмақтығы шарт. Егерде жол қауіпті болса, тоқтай тұрады. Қаждың үш парызы бар. Әуелі ахрам байламақ. Ол ахрамды байлайтуғын орындары бар. Оны михат дейді. Қай жақтан Мекеге барса да, тұсындағы михаттан өтпей тұрыпахрам байлайды. Михаттан өткен соң байлаған ахрам дұрыс болмайды. Екінші парыз ғарапа күнінде, яғни құрбан салатұғын күннен бір күн

бұрын қарапатта күнінің таңы атқанша, сол ортада азғана тұрса да, парыз мойнынан түседі.

Үшінші парыз – құрбан шалуға дұрыс үш күннің бірінде қағба алланы жеті айналып тауап қылмақ. Осы айтылған үш парыздың бірі қалса, қаж болмайды. Қаждың бес уәжібі бар. Әуелі мұздапада тұрмақ құрбан күнінің ерте намазынан соң, азғана тұрса да болады. Екінші уәжіп сәпа менен ме-руа арасында жеті мәртебе сағи қылып жүрмек. Үшінші уәжіп мынада шайтанға жеті тас атпақ. Төртінші құрбан шалса шалып болған соң, ахрамнан шыққанда шашын алдырмақ. Яки қырықтырмақ. Бесінші уәжіп – қайтарда амандасқан ниетте болып, қағба алланы жеті айналып тауап қылмақ. Мұнан басқа сүнәт маскіптары көп, бірақ оларды қылса, сауабы көп, қаж қылмаса да қаж болады. Парыз қылса, тіпті қаж емес уәжіп қылса да кемшілігі болғаны болады.

Қаж жолында жүргенде, әсіресе ахрамда жүргенде, сақтанарлық ісі көп. Ахрамда жүргенде ұрғашыдан һәм барша күнәдан, ұрыс-жанжалдан, құрбаннан басқа жанды нәрсе өлтіруден, не өлтіруге ишара қылудан қатты сақтану керек. Және иісті нәрсе жағыну, тырнақ алу, бір қылды түсіру, бір кекдір басых жиюдан қай жеріне болса да башмақтан басқа киім киюден, сәлде ораудан, бір көк шөп, яки жерге біткен ағаш болсын, сондайларды үзіп сындырудан осындайдан бек қатты сақтану керек. Әсіресе, күнә іс, ұрыс-талас һәм ұрғашыға жатқаннан қатты сақтық керек. Аятта: «Ұрғашыға жатпақ, бұзақылық, күнә қылмақ. Жанжал шығармақ, қаж жолында бұл дұрыс емес»,- деген.

Ахрам байлағанда, ниет қылмай болмайды. Егерде жалғыз ғана парыз қажды ниет қылса: «Ей, алла тағала, мен қаж қылуға ниет қылдым. Қаж қылмақты маған жеңіл қыл һәм қажымда қабыл қыл», – деген болады. Егерде құран болса, яғни құран қаж деген парыз қажбенен ғұмырына бірге ниет қылған болады.

Егерде қаж тамтық болса, яғни басында жалғыз ғана ғұмырын ниет қылса: «Аллаһим анни уаридалһаж фанассрули уа тағбил мәнниә, – деп ниет қылады. Ахрам киген соң тәлбие айтады.

Бұл тәлбиені әрқашан қажылар біріне-бірі жолыққанда оғары шаққанда, төмен түскенде, бір халден бір халге ауысқанда айтып жүреді, ахрамда жүргенде.

Жоғардағы айтылған ахрамда жүргенде қылма деп тыйылған нәрселерді ұмытып істеп қойса, әр қайсысының әр түрлі кафарті бар. Кейбіреуін қылғанаға түйе, яки сиыр құрбан қылмақ, кейбіреулеріне қой құрбан уәжіп болып, кейбіреуіне садақа уәжіп болады. Оларды кітаптан қараңыздар.

ҚҰРБАН ШАЛМАҚ

Зекетке малы толған кісіге жылында құрбан күні бір қой шалмақ уәжіп болады. Өзіне тиісті байынан бөлек малы болса, қатыны да һәм сүнетіне басқан, яки бір мирастан тиген жас баласының малы болса, зекетке толымды болса оған да құрбан шалмақ әкесіне уәжіп. Біреу өлсе, қатыны һәм ер жеткен балалары яки әке-шешесі қалса, шариғат байынша малын мирас қылып бөлгенде, әр қайсысына зекетке толарлық мал тиетұғын болса, бәріне де құрбан шалмақ уәжіп болады.

Құрбанға қой менен ешкінің он екі айды бітіріп, он үшінші айға кіргені жарайды. Қойдың алты айдан өтіп, жеті айға кірген тоқты жарайда деген нашар сөз. Оны шалуға жармайды, себебі енесімен бірдей болса жарайды деген. Ол енесіменен бірдей болмайды. Оған қарамай, әжептәуір жарайды деді ғой деп шала берген жарамайды.

Сиырдың жиырма бесінші айға кіргені жарайды. Түйенің алты жасқа кіргені жарайды. Бір қой бір кісіге жарайды. Түйе менен сиырдың біреуі жеті кісіге шейін жарайды, онан көпке жарамайды. Құлағының яки құйрығының үштен бірінен көбірегі жоқ болса, жарамайды. Жілігі татымайтұғын арық мал, шалатұғын жерге басып бара алмаған ақсақ қаттырақ ауру мал жарамайды. Құрбанды құрбан айттың үш күнінің қайсысында шалса да дұрыс. Бірақ алғашқы күн жақсы, онан соң орта күн, онан соң аяқ күн. Құрбан айының басы көрілмесе, алдыңғы айды отызға толтырады. О да көрілмесе, онан бұрынғы айды отызға толтырып, ауыз ашқан күн менен құрбан шалған күнді қосып, ауыз ашқаннан жетпіс күн дегенде шалады. Бұл туралы ораза жайын айтқанда, айтылған құрбанның айтының үштен бірін шикідей жарлыларға беріп, бір есесін келгендерге беріп, бір есесін өздері жейді. Терісін бишараға береді. Яки көп пайдаланатұғын нәрсеге сағатады.

МАЛ БАУЫЗДАМАҚ ҺӘМ АДАЛ МАЛДЫҢ АРАМ НӘРСЕЛЕРІ

Мал бауыздағанда, бисмилла алла ақбар деп өндірішек пенен жұтқынның арасынан бауыздайды. Түйені өндірішектен бауыздайды. Бауыздағанда өңеші-кенірдек екі күре төртеуін қияды. Үшеуі қиылса халал, екеуі қиылса, харам болады. Жұлынды жаны бар күнінде қимайды, онда мәкру болады. Жұтқын кеуде жақта қалса да мәкру болады. Бауыздаудың шарты – бисмилла айтпақ. Төрт тамырды қымақ өндірішек пенен жұтқан арасынан бауыздамақ, соны білсе ұрғашының, баланың бауыздағаны бәрі халал. Бауыздауын қыблаға қаратқан жақсы, бірақ қаратпаса да халал болады. Бір хайуан құдыққа, яки бір қиын жерде болып, бауыздауға қолы жетпей яки бауыздауы табылмаса қай жерінен болса да найза, яки балта сықылды бір нәрсеменен

жаралағанда, бисмилла алла ақбар деп жараласа, сол жарадан өлерлік қылса, ол мал халал болады. Бауыздаған халал малдың бок, сідігі, бауыздау қаны, қамшысы, ені, сарпайы менен көтен аузы, жатыры, өт, қуыққара бездер – бұлардың бәрі харам болады. Жұлын, миы, тірі малдың ауызы, талақ – бұлар мәкіру. Басты үйткенде езуін тіліп үйтіп, яки тісін қағып, тісінің түбіндегі жынды тазалау керек. Және ішек, қарын, жұмыршақтарын қатты ысқылап тазалау керек. Қозыдан шыққан мәйек жуып алса – халал.

Ұрлық ет не қылып бауыздаса да харам. Оның себебі бисмилла алаакбар деп бауыздаса, харамға бисмилла айтқан соның өзі кәпір болады. Мұсылманнан кәпір болғанның бауыздағаны харам. Егерде бисмилла айтпаса онан да харам. Біреуге бауыздатса, харам малды халал деп бауыздатқан сықылды. Онда да харам. Осы ұрлық малын бисмилла деп бауыздаса, кәпір болмайды деп «Ғахаит» кітабының шархына шарх жазған Рамазан афанды деген кісі айтқан екен. Оның сөзі нашар көрінді. Себебі харамадығына харап лафир деп харамды екі бөледі де харамлафираға бисмилла айтқан кісі кәпір болмайды дейді. Харам қатты лафиріне мәкру қысабына кіргізген болады.

Аятта харам деген нәрсені халал деген аятқа нанбаған болады. Бұл туралы бұл кітапшаға сыйғызса алмаспыз. Хадыми рахмет алла Ғалияның «рисала бисмилла» деген кітабынан қараңыз. Харам болады да бисмилла айтқан кісі кәпір болады. Оллаһ ағлам.

Шегіртке мен балықты бауыздамай-ақ жей береді. Буаз малдың ішінен шыққан баласы тірі шығып бауыздаса, халал болады бисмилла менен, егерде өліп шықса, харам болады. Енесін бауыздаған баласына бауыздау болмайды.

АҢ АУЛАМАҚ

Аң ауламақ обал емес. Бірақ соған айналып жүріп парыз, уәжіп, ғибадат қалса, обал болады. Аң атқанда, бисмилла алла ақбар деп атып дағды қылмақ керек. Сөйтіп бисмилла айтып атқан соң, өзің еш нәрсеге айналмай, барғаныңша өліп қалса, халал болады деген. Онда дәл қадап атқанына тимей, өзге біреуіне яки екеу үшеуіне тиіп, жеткеніңше өлсе де халал деген. Бірақ мылтықтың оғын өткірлігі жоқ деп бундақа деген домалақ балшықтан жасап ататұғын нәрсеге ұқсатып «Ибн ғабдин» деген кітапта мылтықпен атқан аң өліп, бисмилламенен атса да харам дейді. Оған үш түрлі сөз айтқан екен. Бірі отпен күйдіресің, яғни дәрінің оты бір дәрінің күшіменен бірдей оқ қол күші емес, бір оқ салмағыменен өлтіреді. Өткірлігі жоқ дейді. Бұлары менің көңіліме нашарлар сықылды көрінеді. Себебі отпен күйдіресің дегені мылтықтың жайын білмегеннен айтылған, дәрінің уыты он, яки он бес кезден артық жерге бармай қалады. Және оқ суық қалпында барады. Қызатұғын болса қорғасын ерімей ме?

Екінші – дәрінің күші деген де нашар сөз. Себебі садақтың оғы бір қайыс бір мүйіздің күші. Ол неге халал болады. Оны қолменен тартып барып жібереді десе, садақ орнына күшті пружинаменен тарттырып байлап қойып, соны шығарып жіберсе де өлтірер еді ғой! Үшінші себебі -өткірлік жоқ дейді, о да нашар сөз. Себебі өткірлік дегеніңіз шапшаңдық емес пе екен. Не хайламенен шапшаң барып кесіп, яки тесіп өтсе, ол өткірлік болмас па? Қолдың қуатыменен шапшаң егегеннен қырқады ғой және оқ салмағыменен ұрып жықпайды. Жаншып кетпейді, тесіп өтеді. Қатты бек нашар нәрселер де шапшаңдығынан құлатпай, яки жырмай өтіп кетеді. Бірақ мен аса малды кісі емеспін. Осы сөзді тексеріп, сұрап біліңіздер менің сөзімді, «Сөз қашап аласырлар» деген кітаптан табылар, бірақ ондай аң тасқа тұтып яки түсіп өлсе, онда желінбейді, себебі неден өлгені мағлұм емес. Және атқан соң, бір нәрсеге айналсаң, яки және біреуін атпақ болып, мылтық оқтасаң да, онда өліп қалса, харам болады. Бисмилла алла ақбарды харам аңды атқанда да ғадет қылу керек. Бауыздаса, харам аңның да қаны, сөлі тиген нәрсе намазға жарайды. Бірақ бисмилламенен бауыздалсын. Бисмилласыз бауыздалса халал аң, халал мал бәрі харам болады, бірақ бұрын айтып жүріп, сол жолы ғана ұмытып кетсе, онда халал болады. Атқанда да, бауыздағанда да солай. Қаршыға менен итті жібергенде, бисмилла айтса, барғанша өлтірсе, халал деген сөз бар. Ол бізге керек те емес, оның шарттары бар.

НИГАХ (НЕКЕ) ТУРАЛЫ

Неке деген пәленшенің қызы, пәленшені қатындыққа қабыл қылып алдым деп еркек айтып, пәленшенің баласа пәленді бай қылуға қабыл алып тидім деп ұрғашы айтып, екеуі біреуіне екі куә алдында айтады. Куәлар екі еркек, яки бір еркек, екі ұрғашы болады. Куәлар жас бала болмасын. Жынды яки кәпір, яки саңырау, яки құл болмасын. Байы менен қатынның жақындары болса да жарайды. Бүйтіп екі куә алдында ерлі-қатынды болуға разы болғандарын айтыспаса, неке дұрыс болмайды. Неке қиылғанда жасы толған қыз разы болдым демесе, зорлықпенен неке қиылмайды. Жасы толған қыздан өзінің әкесі яки туысқан адамы сықылды жақын не ие боп тұрғаны некеге разымысың деп сұрағанда үндемесе, не күлсе, дыбысы шықпай ғана жыласа, ол ұнағанға қысап. Егерде ондай ер жеткен қыздан рұқсат сұрағанда, басқа жат біреу, яки жақыны тұрып жама ағайыны сұраса, онда қабыл көрдім, яки ұнадым демей болмайды.

Алла тағала бір кісіге төрт қатынды бірінің үстіне бірін алуға рұқсат берген. Олай да болса, ол аяттан соң және айтқан егерде ғаділдікпенен ұстай алмаймын деп қорықсаңдар бір қатын ғана ал депті. Ол аят мынау: «Егерде ғаділдік қыла алмасын деп қауіп қылсаңдар бір-ақ қатын ал»¹, – деген.

¹ 4 – паре сүре әлкиси.

Және мұның соңында бір аят: «Не болмаса кәнизак сатып алып, сопы қатын қылыңыз. Бұл жалғыз қатынменен кәнизак сатып алған залымдық қылмай, күнәдан сақтануға себеп болар», – деген. Әлбетте біздің қазақта екі қатынға ғаділет аз. Сол себептен қазақ ғысырсыз екі қатын алмаса жарайды.

ҚАТЫН ҚЫЛЫП АЛУҒА ШАРИҒАТ ҚОСПАЙТЫНДАР

Кітабидан басқа кәпірлердің ұрғашыларын алуға болмайды. Кітаби деген бұрынғы Таурат, Інжіл, Забур деген кітаптардың бірінің шариғатыменен жүргендер. Жөйттер сықылды және өз шешесі, өгей шешесі, шешесінің шешесі қанша жоғары болса да солар харам. Және өз қызы һәм қызының қызы, баласының қызы, немересінің қызы қанша төмен болса да бұлар харам. Және бірге тұрысқан аға-інісінің, апа-қарындасының қыздары ол туысқандарының шешесі басқа, әкесі бір болса да яки әкесі басқа, шешесі бір болса да, солардың қыздары, һәм қыздарының қыздары, ұлдарының қыздары қанша төмен болса да олар харам. Және ол бірге туысқан апа-қарындастарының өзі де харам. Және қатынның шешесі қанша жоғары болса да ол да харам. Және әкесіменен туысқан қыз шешесі бөлек болса да, яки әкесі бөлек болса да сол харам. Есебі екеуі де немере болса шариғат қосады. Егерде біреу ата баласы болса, біреу немеренің баласы, яки оның да баласы болса да қоспайды. Және қатынның бұрынғы байынан туған қыз яки өзінен шыққан соңғы тапқан қызы, яки байсыз күнінде ойнастан тапқан болса да сол қыз харам. Және ойнас болған ұрғашысының тұқымы харам. Және баласының қатыны қанша төмен болса да харам. Және баласына жас күнінде айттырған қызды баласы алмай қойса да, яки баласы өліп қалса да, яки қыз тимей қойса да харам. Бұл жоғарғы айтылған жақындықпенен болғандар сықылды. Сүт еміскенменен де сондай емшектес жақындары да харам болады. Және бірінің бірі әбиурын ұстасқан бір еркек, бір ұрғашының тұқымы біріне-бірі харам. Және әбиурын ашып көріскендердің де бірінің тұқымы біріне харам. Есебі қылысқан әбируын ұстасқан һәм әбиурын көріскен бір еркек бір ұрғашының бірінің тұқымы біріне харам болады. Және осындай не жақындықпенен не сүт еміскенмен, не ұстасып көріскенменен харам.

Болғандардың екеуі де ұрғашы болса, біреуін еркек қылып ойнағанда, бірі біріне харам болса, ондай екі ұрғашыны бірінің үстіне бірін алып, бір кісі қатын қылып тұруға болмайды. Біреуі өлсе, яки біреуін талақ қылып шығарса, сонда болады. Және әмеңгерім, жесірім деп бір жақынының қатынын байы өлген соң, яки шығарған соң ықтиярсыз зорлықпен алуға болмайды. Аятта: «Халал емес сіздерге ұрғашыларды мирас деп зорлықпенен алмақ»¹, – деген.

1 14 – паре сүре әлниса

ЖАСЫ ТОЛМАҒАН БАЛАЛАРҒА ҚҰДА БОЛҒАН ТУРАЛЫ

Жас баланың қыз әкелері, яки үлкен әкелері екі жас баланы біріне-бірін айттырып, құда болса, сол неке болып бекітіледі. Ер жеткен соң қыз тимеймін дегені болмайды. Егерде ол алмаймын десе, алмайды. Бірақ оңашада күйеу қызбен жолыққан соң, яки қол ұстаған соң алмаймын десе, атасқан қалың малды түгел береді. Егерде өйтіп оңаша жолықпаса, яки қол ұстамаса, қалың малдың жартысын береді. Егерде құдалықтан айырылмай тұрғанда, сол екі баланың бірі өлсе, қалғаны малына мирасқор болады. Және мұндай атастырып құда болған соң, қызды шариғат жолыменен айырып алмаса, яки ер жеткен соң күйеу алмаймын дегенін анықтамаса, баладан рұқсатсыз бөтен біреуге бере алмайды. Берсе де, алған кісі біреудің қатынын зорлықпенен алған ойнас қысабында болады. Шариғатта балағаттыққа толған деп екі жасар еркек пенен тоғыз жасар ұрғашыны айтса да оның енегі ақтам болғанменен, қыз көрген болады. Және шариғатта тоғыз жасқа толған қызды машаһат дейді. Бір сақтанарлық іс тоғыз жасқа келген соң, адам өз қызын да аузынан сүйген жарамайды. Онда қатыны талақ болады деп Сопы аллаяр қазірет «Мысльнаһалмтқиын» деген кітабына айтқан болатын. Фатауи Зәфир Алдиннан қарасын деген. Әкесінің балаға мейірімі түсіп, сүйдім дегені қабил алынбайды деген.

Және кім өз қатынын менің шешем дейсің, шешемше жүресің деп ұқсаппасын. Онда бір құл азат қылмақ, оған халі келмесе, екі ай тұтас ораза ұстауға керек. Оған да халі келмесе, алпыс кедейді тамақтандырады. Бұл кафараттың қайсысын қылса да, қатынына жақындық қылмай тұрып өтейді. Және бала тапқан қаны тоқтамайынша, һәм етек кірінен тазарғанша байы қатынына жақындық қылу дұрыс емес.

ТАЛАҚ ҚЫЛМАҚ ТУРАЛЫ

Байы талақ қылдым деген қатын босайды. Бірақ үш хиз өтпей тұрып байы қайта алдым десе, қатында ерік жоқ. Егерде ғадеті өткен соң қайта аламын десе, онда қатын разы болса алады. Егерде үш талақ деген болса, онда ғадатын толтырып, басқа біреуге некеленіп, онан талақ болып, оның да ғадатын өткізіп, сонан соң басқа байы алса болады. Бірақ қатынын қосылмай тұрып, һәм қалың мал атамай тұрып талақ қылса, киерлік киім береді қаліне қарай. Бай болса байша, кедей болса кедейше талақ қылғанда бір қыздан тазарған кезде, талақ қылмақ дұрыс. Қылмай тұрып, егерде біреу қол ұстасқан соң яки оңаша жолыққан соң талақ қылса, ол қатыннан мал қайырып ала алмайды, һәм еш нәрсе жесірім кетті деп алғаны дұрыс болмайды. Аятта:

« Адал емес сіздерге талақ қылған қатыннан еш мал алуға»¹, – деген. Бірақ ерлі-қатын екеуі разыласып ұнатса, шариғат жолын орнына келтіре алмай-тұғын болдық, қатын біраз мал берсе, босасын десе, сонда мал алуға болады. Мұны кітапта халағ дейді. Бұл туралы аятта айтқан: «Егерде қауіп қылсаңыздар, алла тағаланың бұйрығын орнына келтіре алмаймыз деп, сонда разыласып айырылғандағы малды алу дұрыс»², – деген. Егерде біреу қол ұстаймай, яки оңаша жолықпай тұрып қатынын талақ қылса, онда қалың малдың жартысы қатынға тиеді. Аятта: «Егер талақ қылсаңыз, қосылмай тұрып қалың мал атаған болсаңыз, соның жартысын бересіз қатынға»³, – деген. Талақ қылынған қатынға ғадат өткенше отырар үйі, киім, тамақ беріп тұру – байына міндет. Ғадаты өткенше байы ауыл қалса, мирасқорларға міндет. Аятта: «Талақ қылған қатындарды пайдаландырмақ яғни үй, киім, тамақ бермек керек. Ғадаты өткенше»⁴, – деген. Талақ қылған қатын, яки байы өлген қатын ғадаты өтпей тұрып тие алмайды.

ҒАДАТ КҮТУ ТУРАЛЫ

Егерде буаз қатынның байы өлсе, яки талақ болса, баласын таппай тұрып, байға тие алмайды. Байы өлген қатынның ғадаты төрт ай он күн. Талақ қылынған қатынның ғадаты үш хзыр (кыс) көріп, тазарған соң тиеді. Ондай ғадат күтіп отырған қатынды мен сені аламын деп уәде қылған жарамайды. Аятта: «Біржолата аламын деп уәде қылмаңыз, ғадаты толмай тұрып»⁵, – деген. Бірақ амалдап ишаратын сөзбенен алатынын білдіруге ғана рұқсат бар.

Аятта: «Күнә болмас сіздерге де ғадат үстінде қатындарға ишарат сөзбенен ғана алыңыз білдіруге»⁶, – деген. Мысалы, мен де бір қатын алғалы жүр едім, яки сендей қатын жолықса кім алмас деген сықылды. Ондай амал сөзбенен білгізген обал болмайды.

ҚАТЫНҒА НАПАҚА БЕРУ ТУРАЛЫ

Қатынына тұрар үй, киер киім, ішерлік тамақ һәм бір қызметкер жалдап беру байына міндет. Ол уәжіп болады. Бай болса байша, кедей болса кедейше хал ахуалына қарай, егерде біреу қатынын нәпақасыз алты айдан артық қалдырып кетсе, ол қатын бөтен біреуге тиіп кетуге ерікті болады. Бұхараның

¹ 2 – паре сүре бахира.

² 2 – паре сүре иқарт.

³ 2– паре сүре иқарт.

⁴ 2– паре сүре иқарт.

⁵ 2 – паре сүре бахира.

⁶ 2 – паре сүре бахира.

ғалымдары халықтың қатынына жақсы қарамай,хайуан есебінде көргендігінен неке қиылғанда төрт нәрсені шарт қылып қояды. Әуелі біреу қатынын ықтиярсыз тұрған жерінен алып кетемін десе, қатын босап қаламын десе, ерікті болсын. Екінші алты айдан артық нәпақасыз қалдырса, үшінші қатын разы болмай үстіне қатын алса. Төртінші – ұрып-соғып бір жерін кем қылса, яки сындырса, бұл төртеуіне де қатын болмаймын десе, ерікті болсын деп соған байы разы болса, неке қылады.

ҚАТЫНҒА ЖАРАМАҒАН КІСІЛЕР ҒӘМ БУАЗДЫҚТЫҢ МЕЗГІЛІ

Біреудің еркектігі жоқ болып қатынына жарамаса, бір жыл күттіреді де, жазылмаса қатынын босатады, қатынның тиесілі малын өзіне беріп, егерде еркек жарадым деп, ұрғашы жараманың десе, ол қатын қыздықтан бұзылған қатын болса, байына ант айтқызыдырады. Ант етпесе босатады. Ондай байы жараман қатынға байы оңаша қосылған болса, қатынға жатуға жарамаса да, қалың мал түгел беріледі. Егер оңаша жолықпаған болса, жарты қалың мал беріледі. Ені пішілген кісіні де бір жыл күттіреді. Себебі малда да болады ғой пішілсе де қайта жарауға мүмкін. Егер жарамаса, қатынды босатады. Қамшысы біржолата кесілген кісінің қатыны қазір босайды. Біреу шыққан қатыннан бала дауласа, яки қатын бұл баласын сенен бітті деп дауласса, яки сенің балаңмын, шешемді шығарғанда ғана буаз болып кеткен деп мирас дауласа, буаздықтың азы алты ай, көбі екі жыл, анық дерегі тоғыз ай болады.

АТА-АНАНЫҢ ХАҚЫ

Ата-ананың хақы еш бір ғибадаттан соң ескерілмесін, оларды ренжіткен кісіге алла тағала разы болмайды. Бірақ шариғатқа қарсы орындарда ренжиді деп шариғаттан шыға алмайсың, олай да болса сонда да әдеппенен, жылы сөзбенен жауап қайырасыз. Аятта айтылған: «Ата-анаңызға жақсылық қылыңыз. Егер біреуі яки екеуі де сіздің қасыңызда қартайса, оларға аф дегендей зиян қылмаңыз. Ғәм ақырмаңыз. Не сөйлесеңіз жақсы, майда сөйлеңіз»¹, – деген және пайғамбарымыз айтқан: «Сенің өзің де, малың да әкең үшін», – деген. Сол себептен біреу әкесін асырамаса, әкесі оның малын, киім, тамағын да сұраусыз сатып жіберуге, шариғат рұқсат қылады. Бірақ үйін, қыстауын, ерін сата алмайды. Шешесі малын еріксіз сата алмайды. Бірақ шариғат еріксіз асыратады. Онан баласы құтылмайды.

¹ 15 – паре сүре асира.

САУДА ТУРАЛЫ

Біреуден біреу несиеге мал алса, анықтап жазып алу керек.

Аятта: «Ей, мұсылмандар, қашан несиеге мал алсаңыздар бір белгілі уақыт айтып жазып қойыңыз, бек дұрыс жазуменен»¹, – деген. Мұндай несиеге алғанда, анықты уақыт айтыспаса, жарамайды. Күзем уақыты, пішен уақыты, қырман басқанда, соғым сойғанда дегендейлер болмайды. Себебі олар кейде ерте, кейде кеш болады. Анық дәл айды айту керек. Яки құрбан, ораза, боқырау, мәрт деген сықылды. Анықты уақыт керек және ешқашан өсімге сатып, өсім алған жарамайды. Аятта: «Өсім алғандар қияметте тұра алмас, бірақ тұрады олар жын буған кісідей болып», – делінген. Өсім алғандар қияметте қарнын көтере алмай жүргенін жанның бәрі білер. Оның өсім жегенін», – деген. Және таразы менен кезден жеген туралы, – деген сүреде де бек қатты азап көреді деп айтады. Тафсірден карағандарың білерсіз және екі кісі серік болып сауда қылғанда біріне бірі қиянат қылмай жүрсе бек жақсы. Егер қиянат қылса, бек жаман болады. Пайғамбарымыз айтқан: «Алла тағала айтты мен екі серік бір-біріне қиянат қылмай жүрсе, үшінші болып жәрдем қылармын. Егерде қиянат қылса, олардан безермін», – деген. Және несиеге мал алған кісі, әлбетте төлермін деп көңілін анық бекітіп жүргені жақсы. Пайғамбарымыздың хадисі: «Кімде кім борыштанып, оны шын төлемекке ниет қылса, оған бір періште күзетші болып, оны бәлелерден күзетіп, һәм жама қашан борышынан құтылғанша дұғаға болып тұрар», – деген. Несие сатқанның көп шарттары бар. Орнын тауып істелмесе, көбі күнә болып келетұғыны бар. Және дау-жанжал бола береді. Онан да мүмкін болса, қолма-қол соттан артығы жоқ. Және біреу сатқан нәрсесін қайтар десе, қайтарған сауап. Және сатқан нәрсенің мінін, ғайыбын, жасырған қатты күнә.

БОС БЕРГЕН ҺӘМ ҚАРЫЗ БЕРГЕН НӘРСЕНІҢ ЖАЙЫ

Қарызға берген нәрсеге күн кесіп берген жарамайды. Себебі қай кезде иесіне керек болса, иесіне беру керек. Бірақ берген кісі орынсыз уақытта қысып, зиян келтірмек үшін қайтып сұраса, сауабы да жоқ болып және күнәһар болады. Біреуге біреу босқа сыйлап бір нәрсе берсе, кітапта оны һабе дейді. Егер бишараға берсе, ол садақа болады. Бұл һабані шарифат жолыменен қазыға жүгініп, жолын тауып алмаса, қайтып ала алмайды. Егерде садақалап пақырға берсе, тіпті қайтпайды. Алған кісі менен берген кісінің бірі өлсе және алған кісі ол нәрсеге өзінен айрылмастай бояу, яки семіздік сықылды нәрсе қосса, яки сыйлап берген нәрсенің көзі жоғалса, яки берген кезде бірі-біріне ерлі-қатын болса, яки бірін еркек, бірін ұрғашы қылып ойнаған-

¹ 2 – паре сүре бықра.

да неке қоспайтұғын жақын болса, яки оның орнына аз да болса бір нәрсе берген болса, мұндайлардың бәріне де қайтып ала алмайды. Және бөлінбейтұғын нәрсенің жартысын садақа қылған дұрыс болмайды.

ПАЙДАСЫН КӨРУГЕ БЕРГЕН НӘРСЕ ТУРАЛЫ

Аттың майын берген балтаны ұстай тұр, ыдысқа құя тұр деген сықылдыларды кітапта ғарна дейді. Мұндай берген нәрсенің иесі қай кезде аламын десе алады. Бірақ күн кесіп берген болса, онан бұрын алғаны мәкру болады. Уағдадан тайған үшін ондай нәрсені алуға болмай тұрғанда ала алмайды. Мысалы, бір сауытты берейін десе, керосинді құярлық ыдыс оқ болса, ыдыс тапқанша алмайды. Ондай майын мінген яки ұстаған нәрсені алған кісі біреуге жалдап, сонда көзі жоғалса яки бүлінсе, төлейді. Майын мінген көлік ғарыда артатұғын көлік болса артады, мінетұғын болса мінеді. Егерде өлшеуден артық жүк салып, яки өлшеусіз жүріп зорықтырып, яки мертіктірсе, төлейді. Яки өз малындай күтпей жауыр қылса, яки арықтан өлтірсе, яки қарамай жоғалса, төлейді. Егерде бәрісін де бергенде пәлендей іс қыл, яки пәлен жерге ғана барып кел деп берген болса, сонан асырса, төлейді. Егерде ондай артық қылмай өз малындай көріп жүргенде сақтануға болмайтұғын бір қазаға кез болса, оны төлемейді. Және ондай пайдасы көруге алған нәрсе мінген малды байдың өзі қолына бермей қатын баласына, яки анық жалдаулы малшысына, яки сатып алған құлына берсе, өз құлына бергенменен бір есеп, бірақ меруерт, маржан, ақша сықылды қымбатты нәрселерді өз қолына бермей өзгелерге беріп, сонан жоғалса, яки бүлінсе төлейді. Егін салуға берген жерді егінін алмай тұрып ала алмайды. Аманатпенен тартып алған нәрсені өз қолына бермесе, бермегенге есеп болады.

АМАНАТ ТУРАЛЫ

Аманатты өзінің жақын баласы, яки сенімді жалдаған малшысынан басқа жерге сақтап, сонан жоғалса, яки бүлінсе сақтаған кісі төлейді. Егерде өзі үйіне қойса, өрттен яки судан дегендей қауіп болған соң бөтен жерге қойған болса, онда төлемейді. Аманатты иесі сұрағанда бермей қалса, яки алғаным жоқ деп танып қалса, яки өзі малына, яки бір нәрсесіне қосып жіберіп айырып ала алмайтұғын болып қалса, яки киім болса киіп тоздырса, ат болса мініп арықтатса, өлтірсе яки иесі қойма деп тапсырған орынға қойып бүлдірсе яки жоғалса төлейді. Егерде аманат алған кісінің бір себеппенен өзі бір нәрсесіне қосылып кетіп, аманат берілген нәрсе кеміп қалса, яки жоғалса төлеу жоқ. Егерде ондай қосылып кеткен нәрсе жоғалса, зияны екеуіне бірдей бөлінеді. Бүлінгенде екеуіне бірдей. Мысалы, сүтке сүт қосылып кетіп төгілсе дегендей. Егерде екі кісі, яки көп кісі бір нәрсені біреуге аманат қой-

ып, қайсымыз келсек те бер демесе, біреуі келіп сұраса, берілмейді. Егерде беріп жіберсе, қалғандары аманатты сақтаған кісіден даулайды. Алған жолдасын тауып мойнына салмаса, төлеуге міндетті болады.

ТАРТЫП АЛҒАН НӘРСЕ ТУРАЛЫ

Тартып алған нәрсені иесін разы қылмай тұрып пайдалануға жарамайды, бір қойды тартып алып сойса, төлемей тұрып жеуге болмайды. Тартып алынған нәрсе бөлінбесе, өзін қайтарады. Тартып алған нәрсе бүлінсе, яки жоғалса тартып алған кездегі бағасын төлейді. Өзі әдейі жоғалтса да, яки басқа бір себеппен жоғалып, яки бүлінсе де төлейді. Егерде біреудің алтын, күміс сықылды нәрселерін тартып алып, сауыт жасап қойса иесі өзі алады да, сауыт болғандығаны еш нәрсе төлемейді. Егерде киімді тартып алып, тоздырып жыртылса, төлеуін алса да жыртылғанын төлетсе де иесі ерікті болады. Бірақ жыртығы бек азырақ болса, бір жыртықтың бағасын төлетеді. Тартып алған нәрседен бір артықтық шықса, мысалы, семірген һәм бала тапқан, сүт, жүн шыққан сықылды сондайларын тартып алған кісі өз малындай күтпегендіктен жоғалтып кемітсе, төлейді. Ғұрыптан асырып іс қылса, егерде ондай қылмай басқа бір себеппенен артықтары кетсе, жоғалса төлемейді. Бірақ сұрағанда берсей қалып артынан жоғалтса төлейді. Біреу бір мұсылманның бал арасын төксе, шошқасын (мұсылманда шошқа бола ма!) өлтірсе яки бір аң қамаған жердің есігін ашып жіберіп, аң қашып кетсе, онда төлемейді. Егерде ойын нәрселерін бүлдірсе, төлемейді. Мысалы, домбырасын сындырған сықылдылар. Біреу бір кісіні жазықсыз ұлыққа шағып зиян келтірсе, оны төлейді. Бірақ өзіне зияны тиген соң, яки залым кісі болған соң тыйылысын деп шағыстырса, онда төлемейді.

ТҮЗЕТКЕН ЖЕР ҒӘМ ЕГІН, ПІШЕН СУҒАРАТҰҒЫН СУЛАР

Бір бос жерді біреу түзетіп ағаш ексе, егін салса, яки шөп шығарып пішендік қылса, сол кісі ие болады. Және ұлықтар тимеген бір сусыз жерден құдық қазып су шығарса, төрт жағынан да қырық кезден жерге ие болады. Егерде бұлақ ағызса, бес жүз кезден жерге ие болады. Және ыдысқа құюлы су болмаса әрбір судан адамдардың үлес еншісі бар. Ағын өзен суынан арық алып егін салуға, пішендік салуға әркім-ақ ерікті болады. Бірақ ондай қылғанды өзге біреулерге зиян болатұғын болса, олардан рұқсатсыз қазбайды. Мысалы, басқалар арық алса, төменгілерге зиян болатұғын болса, онда арық қазбайды. Һәм ұлықтар қаздырмайды. Ондай көп халықтың үстінен өтіп ағатұғын өзенді әуелі аяқтағылар пайдаланып, сонан жоғары қарай пайдаланады. Мұндай суға сен көп, мен аз алдым деп дауласса, егіндік

пішндіктің көптігіне қарай су болып алады. Жоғарғыларға төменгілер суды байлатпаса ерікті болады. Бірақ араздасып, өз үлесін алса, төменгілерге зиян болмаса, сонда ғана алады. Және көптен рұқсатсыз ешкім ондай өзен судың арнасын кеңейтіп, яки тарылтып өзгертуге жол жоқ.

АҚЫ АЛМАҚ БОП ЖАЛДАҒАН ЯКИ МАЙЛАҒАН ТУРАЛЫ

Біреу бір нәрсенің майына, яки пайдаланғанына ақы алса, оны кітапта ажара дейді. Мұндайларды көбінесе күн кесіп анықтау керек. Бір жыл яки бір ай, яки бір күн деген сықылды. Бірақ жер менен салулы үйге, қораға үш жылдан артыққа жалдаған дұрыс емес. Және кейбір нәрселер болады, анықтап алмаса болмайды. Мысалы, мына бір нәрсені пәлен жерге жеткіз. Яки мына нәрсені пәлендей киім қылып тік деген сықылды. Ондай жалдаған нәрсені басында ақынды бұрын беремін демесе, бітіріп болмай ақы ала алмайды. Бірақ айтқанындай болған соң ақы бермей, кете алмайды. Егерде жалдағаны пәтер, үй болса, босатып бергесін кірмей тұрса да ақы аламын десе, алады. Және киім тік, кірпіш құйып бір хәм наң салып бер деген сықылдылар. Бітіріп берген соң ақы алады. Егерде біреуге өзің істеп бер, өзгеге істетпе деп бір нәрсе, оны өзге біреуге істетіп бүлінсе, яки жоғалса төлейді. Егерде кімге істетсең де деп берген болса, онда істеушінің өз себебіне басқа бір себеппенен жоғалса, төлемейді. Біреуге пәлен жердегі пәлендей пұт нәрсені, яки пәлендей кісілерді жеткіз десе, ол барғанша ол нәрсенің, яки кісінің жартысы яки біразы жоғалса, қалғанын алып келсе, жалданған ақысы пұт басына, яки кісі басына неден келсе, алып келгеніне есептеп ақы алады. Жоқ болғаны үшін ақы алмайды. Егерде біреу бір хатты, яки азықты пәлен шаһардағы яки ауылдағы кісіге тапсыр деп жалдаса, ол кісі барып тапсыр деген кісі өліп қалып, яки кетіп қалған соң, тапсыра алмай қайта алып келсе, ол туралы ешбір ақы ала алмайды.

Майлаған көлікке пәлендей пұт астық салмақ болып, онан артық салып өлтірсе, кесімді бағасын төлейді. Және ескеру керек, қай түрде болса да әйтеуір бір нәрсе аларсың деп алдаған жарамайды. Себебі арты дау болады. Мұндай іске даулы бола қалса, ғұрыпта не ақылық нәрсе болса, соны береді. Күнә істерге жалдағанда, жалдағанда дұрыс емес. Өлең айтып, ойын ойнағанға жалданған сықылдылар. Айлап яки жылдап жалданған қызметкер хәм малшылардың баққан мал, қылған істерінің жоғалып, яки бүлінгенін ғұрыптан асырып іс қылса төлейді. Болмаса төлемейді. Мысалы, мал айдайтұғын қамшы шыбықтан басқа нәрсеменен ұрып өлтірсе яки көзін шығарса, яки айдағаннан басқа ашуланып ұрып, кемітсе ондайда төлейді. Әншейін қайырғанда, яки судан қақғанда, яки мініп жүргенде жазым болып өлсе

немесе жоғалса төлемейді. Ондай айлап яки жылдам жалданғандар қызмет қылмаған күнге де ақы алады. Бірақ өзіне тапсырылған істі әдейі қылмай қойса ондай күндері есепке кірмейді. Және бір жалданған нәрсенің ғайыбы міні білінсе, оны қайтарылады. Бірақ шығынсыз, бейнетсіз түзетуге мүмкін болса, онда қайтармай түзетіп алады. Бір жалдаған нәрсе екеуінің біріне зияны шығатұғын болса, мысалы, біреу ауырған тісімді суырып таста деп жалдаса, онан соң суырмай тұрып тісі жазылса, сау тісті суыратұғын болған соң, ондайды қайтарысады. Біреу бір жаққа бармақшы болып бір көлік жалдап алса, артынан бармайтұғын болып қалса, ол қайтарылады. Егерде иесі бір жаққа барамын деп жалдап, бармаған соң қайтып сұраса, онда алған кісі разы болмаса, қайтарылмайды. Бірақ көлік иесін ауру болған сықылды лажсыз бара алмай қалған болса, онда қайтарылады. Егерде жалдаушы менен жалдап алушының бірі өлсе, олардың өздері үшін болған жалдау болса, қай жалдау болса да қайтарылады. Егерде біреудің үйіне біреу зорлықпенен кіріп отырса, үй иесі қолым жетсе сенен пәтер ақша аламын десе оған болмай отырса, күнінде үй иесі пәтер ақша төлетеді. Айтқанда шықпағаны пәтер төлеуге разы болғанға қысап болады. Пәлен уақытта пәлендей іске жалдаймын демек дұрыс болады. Мысалы, үйімді келер айдан бастап пәтерге беремін деген сықылды, жерімді егін егуге дегендей бір нәрсені істеп беріп, ақы алмақ болған кісі ақысын бергенше, ол нәрсені бермей тұруға болады. Егерде ол нәрсеге өзінен нәрсе қосқан болса, бояу болса да, егер сөйтіп ана кісі ақысын бермеген соң, ұстап тұрған жоғалса ақы да жоқ, төлеу де жоқ. Егер біреу хамал яғни жаяу жүк тасуға жалданса, ол жүкті ақысы үшін ұстап тұра алмайды. Себебі өзінен қосқан еш нәрсе жоқ болған соң бір кісіге жалданбай, әркімге іс қылып беріп тұрған тігінші, бояушы, ұста сықылданғандарға істеп бер деген нәрсе ол ұстаның өзі себеп болмай басқа бір себеппенен бүлінсе яки жоғалса оны төлемейді. Басында төлемеске серт қылысса да, бірақ ғұрыптан артық қылған өз ісінен бүлінсе, төлейді.

АДАМНЫҢ КҮН БАҒАСЫ ҺӘМ ӘРБІР МҮШЕНІҢ ҚҰНЫ

Адам өлтірмек бес түрлі болады. Әдейі өлтірген әдейіге ұқсаған. Қата өлтірген, қатаға ұқсаған, һәм бір себеппенен өлген. Әдейі өлтірген олардың қаруменен өлтірген. Мысалы, мылтық, тас, пышақ сықылды қаруменен әдейі өлтіргеннің жазасына шарифатта қысас қылып өлтірушінің өзін өлтіреді, оған құн алмайды. Әдейіге ұқсаған өлтіру көбінесе кісі өлмей қалатұғын қаруменен әдейілеп ұрса, бүйтіп өлтірген кісі бір құл азат қылады. Оған күші жетпесе, екі ай тұтас ораза тұтады. Және ауыр құн тартады. Ауыр құн деген жүз түйе, жиырма бес тайлақша, жиырма бес құнан інген, жиырма

бес дөнежін, жиырма бес бесті інген түйе болады. Егерде қате өлтірсе, жеңіл құн тартады. Жеңіл құн деген жүз түйені бес есе қылып төртеуі жоғарғы айтылғандай түйелерден жиырмадан беріп, қалған жиырмасы еркек тайлақ болады. Қате өлтірген кісі де бір құл азат қылады. Оған халі келмесе, екі ай тұтас ораза тұтады. Бұл қата өлтірген деген екі түрлі: бірі – мақсаты өзге бір нәрсені өлтірмек болып, қатадан адамды алып алған сықылдылар. Және бірі – нысанаға атқанда адамға тиіп өлген сықылдылар болады. Енді қатаға ұқсаған өлтіру дегеннің мысалы: біреу ұйықтап кетіп, бір кісінің үстіне жығылып сол кісі сонан өлсе, бұған да қатаның құнын тартады. Һәм құл азат, яки екі ай ораза тұтады. Енді бір себеппенен өлтірілген дегеннің мысалы: біреу өзінікі емес бір жерден бір құдық қазып, соған бір кісі жығылып өлсе, яки бір өлген тас тұрғызып яки бір нәрсе қалап қойып сол біреудің үстіне құлап, содан өлсе, бұған да қатанаң құнын тартады. Бірақ бұған құл азат, яки ораза тұту жоқ.

Ұрғашыға еркектің құнының жартысы беріледі. Екі кісіні бірақ әдейі өлтіруге жаралап, ол арада өлмей, төсекте жатып көптен соң өлсе де, қысас қылып жаралаушының өзін өлтіреді. Әдейі өлтірілген кісінің иесі қысас қылмай құн алса, өлтіруші қысастан құтылады. Түгел құн берілетұғын нәрселер: адам өлтірсе, қамшысын кессе, мұрнын кесіп алса, тілін кессе, ауырғаннан афлі кетсе, сақалы яки шашын қайта шықпайтұғын қылып жоғалтса, екі қас бірдей жоғалса, денеде екі екіден біткен нәрсенің қайсысы болса да екеуі бірдей жоғалса, түгел құн береді. Олардың біреуін кетірсе, жарты құн төлейді. Екі кірпік бірден жоғалса да түгел құн береді. Бірақ бір жақ кірпігі жоғалса, құнның төрттен бірін төлейді. Қол-аяқтың әрбір саусағының құны құнның оннан бірі. Үш буынды саусақтың бір буынының құны түгел бір саусақтың үштен бірі. Екі буында бас бармақтың бір буынының құны бір саусақтың жарты құны болады. Қай тіс болса да бес түйе. Бір мүшені ұрғандықтан үзіліп қалмаса да пайдасы кетсе, сол мүшенің түгел құнын тартады. Мысалы, бір қолды ұстап тұрып пайдаланудан біржола кем қылса, жарты құн тартады. Бастың жарылғаны ми қапқа жетсе яки қарынға жеткен жара болса, бүтін бір құнның үштен бірі. Бастың сүйегі сынып орнынан кетсе, бүтін құнның оннан бірі. Және оннан бірдің жартысы яки үлкенді-кішілі он бес түйе. Екі сүйек сынса қозғалмаса бүтін құнның оннан бірі.

Егерде сүйек көрініп тұрса, бүтін құнның жиырмадан бірі, бұлардан басқа бастың алты түрлі жарығы тері жыртылған қан көрінсе де ақпаған, қан аққан құйқаны тілсе етін де, кессе сүйекке жабысқан жерге шейін барса, бұларға хукімет ғадыл уәіп. Бұл хукімет ғадыл деген. Сол жаралы кісіні құл есепті қылып баға қойып, онан соң жарасыменен және баға қойып, сол екі бағаның бірінен-бірінің артығын есеп қылады. Мысалы, жарасыз күнінде

жүзге баға койса, жаралы күніндегі бағасы тоқсан болса, артығы он болады. Бұл бүтін құнның оннан бірі болады.

Жас бала жынды кісі, яки ақылынан адасқан, яки мас бұлардың өлтіргенінде туысқаны құн тартады. Егер буаз қатынды ұрған соң өлі бала тастаса, бес жүз дәрһам береді. Дәрһамның оны жеті мысқал күміс, егер тірі бала тастап, артынан бала өлсе, түгел құн береді. Егерде өлі бала тастап, қатынның өзі де өлсе, түгел қатын құны һәм бес жүз дәрһам тартады. Егер қатын өлген соң, өлі бала түссе, онда жалғыз-ақ қатын құнын тартады, егер қатын өлген соң, тірі бала туып о да өлсе, екеуіне де құн тартады. Түскен баланың шаш, тырнақ сықылды суреттері білінсе болғаны. Жоғарғы бес жүз дәрһам деген бүтін құнның жиырмадан бірі болады.

Мініп келе жатқан көліктің басып бүлдірген нәрсесін мінген кісі төлейді. Және тістеген һәм алдыңғы аяғыменен бүлдірген нәрсені төлейді. Ол көлік сиіп, яки тезек тастағаннан бір нәрсе бүлінсе төлемейді. Көлікті айдап салған кісі алды-арты аяқтарының бүлдірген нәрселерін төлейді. Жетектеген кісі артқы аяғының бүлдіргенін төлемейді, алдыңғысын төлейді.

Екі атты кісі біріне-бірі қақтығып екеуі де өлсе, екеуіне де туыскандары құн тартады. Біреуінің қорасының бір жері құлағалы тұрса, маңындағылар, яки біреу мынаны түзет, әйтпесе құлат бір нәрсені бүлдірер десе, соған куә бар болса, ол қора иесі қолынан келе тұрып түзетпесе, сол қабырғаның құлап бүлдірген нәрсесін төлейді. Егерде бір махалада бір адам өлтірілген, әлгіменен табылса кім өлтіргені білінбесе, сол махалада елу кісі күман ұстайды да, олар біз өлтіргеніміз жоқ деп ант берген соң, сол махала құн тартады. Егер өлтірілген белгі жоқ болса, онда ант та алынбайды. Құн да жоқ. Мұрны, аузы, көтінен қан аққан өлтірілгенге есеп емес. Көзі менен құлағынан қан ақса, өлтірілгенге есеп.

ТЕГІН ТАРАТЫЛАДЫ!